

Zofia Strzyżewska

Kronika Cytadeli Warszawskiej (1832-1851)

Niepodległość i Pamięć 5/3 (12), 235-280

1998

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Zofia Strzyżewska

Kronika Cytadeli Warszawskiej (1832-1851)

Wstęp

Przygotowany do publikacji dokument znajduje się w zespole "Cytadela Warszawska" w zbiorach Rosyjskiego Archiwum Wojenno-Historycznego w Moskwie. Jest on opisany w inwentarzu nr 1, zespołu nr 13127¹. Nazwa nadana mu w inwentarzu brzmi - "Formularz Cytadeli". Tekst wyraźnie dzieli się na dwie części. Pierwszą stanowi "Kronika Cytadeli", obejmująca okres od XIV wieku do 1851 r. włącznie. Długo, aczkolwiek dosyć pobieżne wprowadzenie do historii budowy Cytadeli, ma na celu, jak to zaznacza na samym początku autor tekstu, ukazanie Cytadeli nie jako obcego tworu, zbudowanego na zagrabionej ziemi, lecz jako naturalnego przedłużenia umocnień obronnych, istniejących w Polsce i Warszawie właśnie od XIV wieku i rozwijających się w związku z prowadzonymi przez Polskę wojnami.

Część druga jest opisem stanu wojskowo-technicznego Cytadeli w roku 1851. Tekst robi wrażenie drugiego brulionu, jest wykonany wyraźnym charakterem pisma, jednak zawiera pewne uwagi i poprawki, wykonane inną ręką.

Wydaje się, że tekst powstał w roku 1851 w związku z 25-tą rocznicą wstąpienia na tron cara Mikołaja I. Do takiego wniosku prowadzą - zarówno data powstania, jak i treść omawianego opracowania, oraz porównanie go z innymi dokumentami z tego okresu, m.in. znajdującymi się w aktach zespołu feldmarszałka Iwana Paskiewicza w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Sankt-Petersburgu.

Budowa Cytadeli Warszawskiej, mająca znaczenie w ostatecznym ujarzmieniu Polski po Powstaniu Listopadowym, a także w obronie granic zachodnich Cesarstwa, stała się również uwiecznieniem zasług głównodowodzącego I-ej Armii Czynnej, zdobywcy Warszawy w 1831 r. feldmarszałka Iwana Paskiewicza. Następnego dnia po kapitulacji Warszawy (7 września) Paskiewicz swym niezgrabnym pismem osobiście powiadomił monarchę o tym, że Warszawa "padła do nóg Jego Cesarskiej Mości"². Już w pierwszej odpowiedzi, choć i nie po raz pierwszy, Mikołaj I szczerze wynagrodził "swego Ojca i Komandira", jak często nazywał Paskiewicza w korespondencji prywatnej. *Książę Iwanie Fiodorowiczu!* - pisał car 16 września 1831 r. - *otrzymałem raport Pana o wspaniałym pobiciu Warszawy i o wyrażeniu na skutek tego przez rząd buntowniczy i cały naród pełnej pokory. Aby wyrazić moją wdzięczność wobec nowych tak ogromnych zasług Pana, rozkazałem Senatowi Rządzącemu, aby nadał Panu i całemu*

1 Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojenno-Historyczne w Moskwie, skrót rosyjski - RGWIA, zesp. 13127, inw. 1, sygn. 3.

2 RGWIA, zesp. 846, inw. 16, sygn. 5072, k. 165.

potomstwu Pana tytuł księcia Cesarstwa Rosyjskiego, ażeby uwiecznić w rodzie Pańskim pamięć o tym ostatnim wspaniałym zwycięstwie, nadaję Panu, Książę, tytuł Księcia Warszawskiego³.

Car nie był osamotniony w wyrażaniu wdzięczności wobec "wspaniałego zwycięzcy". W tłumie chętnych znajdowało się wiele koronowanych głów Europy, głównie, oczywiście, z Austrii i Prus, pragnących wyrazić feldmarszałkowi podobne uczucia. Na Paskiewicza dosłownie spadł złoty deszcz nagród, wyróżnień i prezentów. A oto ledwie kilka tego przykładów. Już w dniu 11/23 września gratulacje z powodu zdobycia Warszawy złożył Paskiewiczowi Król Prus Fryderyk Wilhelm⁴. 12/24 września tegoż roku pośpieszyła z tym samym Księżna Augusta Lidpicka z Berlina⁵. Wkrótce Fryderyk Wilhelm odznaczył Paskiewicza orderem Czarnego Orła z brylantami⁶ a w kilka dni później (20 IX/2 X 1831) - uhonorował feldmarszałka "szpadą z brylantami za zasługi armii Paskiewicza dla Prus"⁷.

Mimo tych triumfów, zwycięzcy zdawali sobie sprawę, że zdobycie Warszawy było dopiero początkiem prawdziwego opanowania kraju, bądź co bądź prawie przez cały rok cieszącego się wolnością, dlatego Mikołaj I starał się jak najszybciej wprowadzić istotne zmiany w całym systemie administracyjnym Królestwa Polskiego.

18 lutego/3 marca 1832 r. generał Timrod przekazał Paskiewiczowi do wprowadzenia w życie: 1) manifest Najwyższy z 14/26 lutego 1832 r.; 2) Statut Organiczny; 3) Dekret o utworzeniu Najwyższego Sądu Kryminalnego dla osądzenia "przestępców politycznych". Niedługo potem feldmarszałek otrzymał cały szereg rozporządzeń dotyczących likwidacji Rządu Tymczasowego i wprowadzenia w życie nowego systemu zarządzania Królestwem Polskim⁸.

W celu wykonania tych zadań Paskiewicz domagał się władzy nieograniczonej. Tak więc 23 marca/3 kwietnia 1832 r. Ukazem najwyższym "generał-feldmarszałek Xiążę Warszawski Hrabia Paskiewicz Erywański został mianowany Namiestnikiem Królestwa Polskiego"⁹. Uzupelniając tę oficjalną wiadomość Mikołaj I tego samego dnia osobiście poinformował swego zastępcę w Królestwie Polskim: *Książę Iwanie Fiodorowiczu! Wyznaczając Pana Moim Namiestnikiem w Królestwie Polskim i jako takiego Prezesem Rady Administracyjnej tegoż Królestwa, jestem głęboko przekonany, iż pod opiekuńczymi rękami Pana porządek Prywatny i społeczny, a także dobrobyt zostaną całkowicie zabezpieczone przez stworzenie zasad, na których będzie się opierał nowy ustrój cywilny w Królestwie Polskim przez Nas darowany*¹⁰.

Nowy namiestnik Królestwa uważał, iż realizacja wyżej postawionych celów była możliwa tylko w warunkach wprowadzenia stanu wojennego w podbitym kraju. W przesłanym Mikołajowi I memoriale dowodził carowi, iż *ciągle powtarzające się w Królestwie Polskim bunty, dowodzą potrzeby nadania dowódcom poszczególnych jednostek, a nawet kompanii, prawa dokonywania aresztowań w miejscach swej dyslokacji i według własnego uznania. Przestępców - uważał feldmarszałek - trzeba sądzić według praw polowych i karać śmiercią. Właśnie to - konkludował - zmusiło mnie prosić o*

3 Rosyjskie Państwowe Archiwum Historyczne w Petersburgu, skrót rosyjski - RGIA, zesp. 1018, inw. 9, sygn. 79.

4 RGIA, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 401.

5 Tamże, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 403.

6 Tamże, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 405.

7 Tamże, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 407.

8 Tamże, zesp. 1018, inw. 4, sygn. 52.

9 Tamże, zesp. 1018, inw. 9, sygn. 85.

10 Tamże, zesp. 1018, inw. 9, sygn. 84.

wprowadzenie w Polsce stanu wojennego. Tylko to dałoby władzę nawet dowódcom kompanii i utworzyło jedyny środek utrzymania w pokorze szaleńczej szlachty. Przecież - przekonywał cara - to właśnie szlachta i im podobni trzymają w strachu porządnymi obywateli. A więc to samo trzeba zastosować i wobec nich strach za strach. Trzeba doprowadzić do tego, żeby kładąc się spać wieczorem, każdy z nich bał się być aresztowanym w nocy. A ponieważ w ciągu dnia myśli i postęпки każdego z nich nie są z reguły zgodne z prawem, to sen jego będzie bardzo niespokojny. Trzymając ich w ten sposób nie przez rok czy dwa, lecz przez trzy albo cztery lata w nieprzerwanym strachu... na pewno złamiemy ich..., czując wieczne niebezpieczeństwo, szlachta się podda¹¹.

Do realizacji tych planów potrzebna była również pewna baza materialna, na której opierając się Car i jego Namiestnik mogliby dokonać własnych zamierzeń. Taką bazą miała m.in. stać się Cytadela Warszawska. Decyzję o jej budowie Mikołaj I podjął prawdopodobnie już po wybuchu Powstania Listopadowego, zaś po jego stłumieniu realizację tej budowli wiązał właśnie z Paskiewiczem. Dobrze orientujący się w tym niesamowitym przywiązaniu, którym Mikołaj I darzył Paskiewicza, ówczesny szef Sztabu Generalnego i minister wojny hrabia Aleksander Czernyszow już 2/14 października 1831 r. w jednym z licznych listów prywatnych do feldmarszałka napomknął "o nowej czekającej na Paskiewicza sławie, dzięki której wzmocni się porządek i zarządzanie Królestwem Polskim w interesie Rosji"¹². 21 października/3 listopada 1831 r. tenże hr Czernyszow przekazał Paskiewiczowi Rozkaz Najwyższy o budowie Cytadeli Warszawskiej¹³.

Pierwsze nakreślenie miejsca położenia Cytadeli zostało wykonane przez cara ołówkiem na planie Warszawy. Podobnie jak jego babka Katarzyna II, Mikołaj I lubił rysować na mapach polskich. Cytadela miała powstać w tej części miasta, gdzie znajdowały się koszary polskiej gwardii koronnej pieszej, później nazwane Aleksandrowskimi. 1/13 marca 1832 r. "została zatwierdzona Warszawska Drużyna Inżynieryjna", której pierwszym dowódcą został pułkownik Pawłowski¹⁴. Zgodnie z carskim szkicem pułkownik Feldman przeprowadził badanie terenu i przedstawił pierwszy ogólny plan projektu Cytadeli, który w dniu 19 kwietnia/1 maja 1832 r. z podpisami generała-adjutanta hr Czernyszowa, generała-majora Iwana Dehna i pułkownika Feldmana został przedstawiony carowi. 19/31 maja 1832 r. Namiestnik Królestwa Polskiego książę Warszawski hrabia Paskiewicz Erywański podczas uroczystego nabożeństwa położył kamień węgielny pod budowę Cytadeli, nazwanej wtedy na cześć cara Aleksandra I - Aleksandrowską¹⁵.

30 czerwca/12 lipca 1832 r. hr A. Czernyszow powiadomił Paskiewicza o zatwierdzeniu przez cara ogólnego planu budowy Cytadeli. W dniu 29 sierpnia/9 września 1832 r. car zatwierdził plany wszystkich bram twierdzy, zaprojektowane przez architekta Sztauberta, zaś w kilka dni później minister wojny A. Czernyszow poinformował Paskiewicza o kolejnym czekającym go zaszczyście, związanym z budową Cytadeli. *Dowie się Pan - pisał do feldmarszałka - z innego listu, że Cesarz nie przepuści żadnej okazji aby dać dowody uznania i szacunku, jakie żywi wobec Pana, nazywając na Pana cześć jeden z fragmentów Cytadeli - Iwanowskije Worota (Brama Iwanowska - Z.S.)*¹⁶.

11 Tamże, zesp. 1018, inw. 3, sygn. 444.

12 Tamże, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 209.

13 Tamże, zesp. 1018, inw. 8, sygn. 212, k. 1.

14 RGWIA, zesp. 13127, inw. 1, sygn. 3, k. 14.

15 Tamże, k. 13-13v.

16 RGIA, zesp. 1018, inw.8, sygn. 231, k. 3-3v.

Publikowany poniżej dokument, w pierwszej swej części, nazwanej przez autora tekstu "Kroniką Cytadeli", zawiera dość szczegółowy opis przebiegu budowy wojskowych i cywilnych obiektów Cytadeli w latach 1832-1851, a także przeprowadzonych w tym czasie rozbiórek i przeróbek znajdujących się na terenie twierdzy budynków. Jak wynika z kroniki, prace budowlane posuwały się w szybkim tempie, zaś na ich wykonanie w samym tylko 1833 r. skarb Królestwa musiał wyłożyć 3 425 580 zł.p.¹⁷ W tymże roku pojawiły się dodatkowe powody przyśpieszenia budowy Cytadeli. W marcu 1833 r. gubernator wojskowy Warszawy hr Witt wykrył zamiary polskiej emigracji o rozpoczęciu partyzantki w kraju - chodziło o wyprawę Józefa Zaliwskiego. Rozpoczynała się długa, polistopadowa walka z ruchem wyzwoleniczym w Polsce, a więc niezbędne było własne, dobrze strzeżone więzienie polityczne, którym stał się X Pawilon Cytadeli Warszawskiej. 15/27 maja, a potem - 26 czerwca/8 lipca 1833 r. Paskiewicz wydał rozkaz o urządzeniu w 8 pomieszczeniach żołnierskich X Pawilonu cel więziennych, obliczonych na 41 więźniów¹⁸.

Car parokrotnie odwiedzał Warszawę i - oczywiście - budującą się Cytadelę. Bardzo wysoko oceniał przebieg i jakość prac budowlanych. Pod koniec 1833 r. napisał do Paskiewicza: "Idę za Twoimi radami mój Ojczy! Mój dowódco!"¹⁹. Wszystko niby układało się jak najlepiej, a jednak 29 listopada 1833 r. Paskiewicz zwierzał się W. Ks. Michałowi Pawłowiczowi: *U nas spokojnie, chociaż trzy dni temu zostali ukarani śmiercią przywódcy band, którzy wtargnęli w tym roku (mowa o egzekucji uczestników wyprawy J. Zaliwskiego: Artura Zawiszy, straconego w Warszawie, Adama Piszczaltowskiego - w Białymstoku i Michała Wołłowicza - w Grodnie w roku 1833 - Z.S.) - lecz spokój ten wynika jedynie z niemożliwości przeciwdziałania nam, bo oni nadal są tacy sami jak zawsze, czyli gotowi do buntu. Mam nadzieję, że po okazaniu surowości, z jaką postąpiliśmy z przybytymi z Francji w celu propagandy, mało kto odważy się jeszcze raz przekroczyć granicę i chyba nawet sam Lelewel nie potrafi namówić kogokolwiek, chociaż nas dalej straszą nowymi wyprawami; wszystko to jest bardzo smutne, bo temu nie widać końca*²⁰.

W odpowiedzi W. Książę pocieszał feldmarszałka: *Można jednak przypuszczać - pisał z okazji zbliżających się świąt Nowego 1834 Roku - że po przykładach ostatnio pokazanych w Warszawie, jeżeli ziemia ta nie uspokoi się z wdzięczności, to przynajmniej z strachu; chociaż wydaje się, że szalone polskie głowy wszędzie i zawsze są takie same*²¹.

Po kolejnych odwiedzinach budowanej Cytadeli w grudniu 1834 r. car, prawdopodobnie, przekazał swoje wrażenia rodzinie. Składając Paskiewiczowi życzenia na Nowy 1835 Rok "bezwzględnie oddany" i "pełen uznania", które obiecywał zachować "dopóki będzie żył". W. Książę Michał potwierdzał zachwyt cara nad przebiegiem robót w Cytadeli i Modlinie, wyróżniających się wspaniałym wykończeniem i "niewiarygodną szybkością"²².

17 RGWIA, zesp. 827, inw. 1. Departament Inżynieryjny Ministerstwa Wojny. Wydział Twierdz, sygn. 1454 "Kosztorysy z załącznikami, dotyczącymi Twierdzy Warszawskiej" za lata 1833-1835, k. 62v-63.

18 RGWIA, zesp. 827, inw. 1, sygn. 1454, k. 62v-70.

19 A. Szczerbatow. *Książę Paskiewicz. Jego życie i diejatelnost'*. t. V, 1832-1847, S-Petersburg, 1896, s. 89.

20 RGIA, zesp. 1018, inw. 7, sygn. 170.

21 Tamże, sygn. 1018, inw.7, sygn. 99.

22 Tamże, zesp. 1018, inw. 7, sygn. 101.

Iwan Paskiewicz w ciągu całego swego urzędowania w Polsce osobiście, własnoręcznie informował cara o sytuacji w Polsce. W zespole akt Paskiewicza w Petersburgu znajdują się wszystkie listy feldmarszałka, dla ułatwienia lektury przepisane przez pisarzy. W okresach bardziej napiętych namiestnik Królestwa Polskiego wysyłał do monarchy tzw. "przeglądy zarządzeń specjalnych", wydawane w poszczególnych latach. Tak na przykład, w roku 1848 do cesarza został skierowany 18-stronicowy opis wszystkich posunięć namiestnika w ciągu tego roku²³. Rodzina cesarska składała niejednokrotne dowody wdzięczności wobec księcia Warszawskiego, czego dowodem może być m.in. list W. Księcia Michała do Paskiewicza z 7/19 lutego 1849 r., w którym brat cara pisał do, bądź co bądź, swego sługi: *Wieczna Cześć i Chwała Panu za to, że pośród całego zamieszania w Europie potrafił Pan zachować kraj nam nieprzyjazny w absolutnym spokoju*²⁴. Listy dziękczynne stanowiły oczywiście tylko jeden z dowodów uznania, innymi były znaczne sumy pieniędzy, nieruchomości w postaci ziemi i budynków; resztę feldmarszałek dorabiał sobie sam.

W roku 1851 Paskiewicz złożył carowi kolejny raport z załączeniem "krótkiego opisu najważniejszych wydarzeń i rozporządzeń w Królestwie Polskim w latach 1826-1851". W dziewięciu punktach na 48 kartach rękopisu Namiestnik Królestwa Polskiego składał hołdy monarsze za mądre i łaskawe zarządzanie krajem, nie zapominając oczywiście przy tym i o swojej osobie.

Załącznik do ostatniego raportu zaczynał się od wyliczenia aktów miłosierdzia, okazanych przez cara wobec 3915 "różnego rodzaju przestępców" w 1849 r. Mówił też o umorzeniu 8 586 216 rubli długu, powstałego w wyniku nałożenia rozmaitych "kar pieniężnych", założeniu Towarzystwa Emerytalnego dla weteranów oficerów oraz wdów i sierot po nich.

W stosunku do byłych uczestników Powstania Listopadowego raport stwierdzał, iż car ukarał tylko "prowodyrów", członków rządu powstańczego, a także osoby zamieszane w zabójstwa, razem - 896 osób. Z tej liczby na mocy decyzji Najwyższego Sądu Kryminalnego ukarano tylko 24 osoby i wygnano z kraju - 265. Zabroniono też powrotu do kraju tym oficerom, którzy nie złożyli broni po kapitulacji Warszawy. Pozostałym, według raportu, na podstawie Manifestu 20 października winę darowano.

Duże wrażenie robiły przytoczone w tym raporcie sumy pieniędzy wpłacone przez Królestwo Polskie do skarbu cesarstwa w tymże okresie; od 1831 do 1836 r. Królestwo wniosło do skarbu państwa: na utrzymanie wojsk - 15 041 398 r.sr.; na wydatki wojskowe miejscowe - 5 124 783 r.sr.; w ramach starego długu - 10 350 000 r.sr. Od roku 1836 Królestwo corocznie przekazywało do skarbu państwa 47 626 000 r.sr. Z tej sumy były finansowane: budowa i utrzymanie twierdz w Królestwie i Brześciu Litewskim - 17 909 533 r.sr.; 21 690 787 r.sr. stanowiły wydatki miejscowe, z czego znaczna część również szła na budowę i utrzymanie twierdz. Doliczając do tego budowę Cytadeli, do czego Warszawa, jako miasto, które "najbardziej zawiniło w buncie" miała dopłacić 2 250 000 r.sr., wynikało że "Królestwo wpłaciło na potrzeby wojskowe" od 1830 do 1850 r. włącznie - 119 342 521 r.sr.²⁵

Lecz na tym nie kończył się haracz, który Polska, zarządzana przez zamieszkałego w Zamku Królewskim Księcia Warszawskiego, płaciła zwycięzcom. W szeregach armii rosyjskiej wcielono do roku 1851 - 111 510 rekrutów; 26 295 - w celu uzupełnienia braków niektórych roczników. Od 1844 r. 5942 rekrutów pobrano od ludności żydo-

23 Tamże, zesp. 1018, inw. 3, sygn. 455, k. 1-18.

24 Tamże, zesp. 1018, inw. 7, sygn. 127.

25 Tamże, inw. 3, sygn. 442, k. 1-14.

wskiej. Ponadto aż 3489 dzieci zostało wcielonych do batalionów tzw. wojennych kantonistów. Ogólna liczba wziętych w tym okresie do wojska szeregowych stanowiła 137 805 osób. Wydatki na ściągnięcie i odprawę wymienionej liczby rekrutów złożyły się na sumę 4 201 318 r.sr. Oprócz tych setek tysięcy ludzi Królestwo Polskie musiało dać cesarstwu około 3000 koni; 115 000 garnców wódki; 915 926 ćwierci mąki, kasz, owsa etc.

Z przemian administracyjnych w raporcie wymieniono: utworzenie pięciu guberni z byłych ośmiu województw, utworzenie trzynastego okręgu łączności, trzynastego okręgu poczt oraz Warszawskiego Okręgu Naukowego. Wymieniono też utworzenie w Królestwie Polskim tzw. Heroldii, która w trakcie swej działalności, z 200 000 rodzin szlacheckich uznała szlachectwo do 1851 r. tylko 6986, w tym z "tytułami" zaledwie - 94.

Poczyniono pierwsze kroki w celu stworzenia rosyjskiej własności ziemskiej w Królestwie Polskim przez nadanie 138 osobom wojskowym i cywilnym majątków, przynoszących 223 300 r.sr. dochodu rocznie. W pobliżu Modlina założono pierwszą osadę rosyjską, przez przesiedlenie tam 57 rodzin chłopskich. Planowano w niedalekiej przyszłości podporządkować urzędników Królestwa Polskiego rosyjskiemu systemowi "rang", zaś kupców gildiom rosyjskim.

W raporcie wymieniono też fakt wzrostu ludności Warszawy, twierdząc, że przed powstaniem liczyła ona - 124 000 mieszkańców, zaś w roku 1851 - 163 304. Dochód Warszawy, stanowiący przed powstaniem 477 425 r.sr. w roku 1851, według raportu, wzrósł do 819 270 rubli. Jednak Warszawa, stwierdzał autor raportu, poniosła dodatkowe wydatki na budowę Cytadeli i teatru, a także na sypanie wałów, w związku z czym dług Warszawy w roku 1851 nadal wynosił 3 893 385 r.sr.

W miastach Królestwa zostały wprowadzone Zarządy Lekarskie; istniejący w Warszawie Instytut szkolący guwernantki w roku 1838 został przekształcony w Instytut Szlachetnie Urodzonych Panien w Puławach.

Od roku 1832 w Królestwie, według raportu, zbudowano 25 kościołów oraz wyremontowano - 832. W ten sposób, w roku 1851 w Królestwie funkcjonowały 1974 kościoły i 182 klasztory, w których przebywało 4407 duchownych. Kapitał duchowieństwa stanowił 1 533 355 r.sr.²⁶

Punkt szósty omawianego raportu był poświęcony sprawom politycznym. W tym fragmencie przeglądu stwierdzono, że po stłumieniu Powstania 1831 r. w Królestwie wykryto dwadzieścia jeden spisków "przeciw prawowitemu rządowi", w których wzięły udział 574 osoby, nie licząc "wielu poszczególnych przypadków przestępstw politycznych". Rząd "musiał" powziąć środki obrony własnej, w trakcie których od roku 1833 ukarano: karą śmierci - 14 osób; katogą - 73; zesłano na osiedlenie - 95; zesłano w głąb Rosji - 61; osadzono w twierdzach - 114; na "hauptwachach" - 120; wcielono do klasztorów - 13 kobiet; wcielono do wojska w charakterze szeregowych - 260 osób.

Car "w swym miłosierdziu": pozwolił na powrót z Syberii - 35 osobom; przebaczył na podstawie Najmiłościwszych Manifestów i w innych szczególnych okolicznościach - 129 osobom; 68 osobom - został zaliczony w poczet kary okres pobytu w śledztwie²⁷.

Jednak główną opokę paskiewiczowskiej "praworządności" stanowiła Cytadela i wszystko co z nią związane. Dlatego przy opisie 25-letniego panowania Mikołaja I

26 RGIA, zesp. 1018, inw. 3, sygn. 442, k. 1-43.

27 Tamże, k. 44-47.

musiał powstać tak dokładny opis przebiegu jej budowy i stanu technicznego w tym czasie. Fakt, że raporty i załączniki do nich znajdują się w zupełnie innych zbiorach archiwalnych tłumaczy się wyłącznie przyjętymi w Rosji zasadami prowadzenia kancelarii i przechowywania dokumentów. Wszystkie listy Paskiewicza adresowane do członków rodziny cesarskiej i urzędników wysokiego szczebla, dotyczące spraw państwowych, znalazły się później w zespole akt osobistych Paskiewicza w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historycznym w Petersburgu²⁸, zaś załączniki do nich w postaci zapisek, przeglądów i innych - w aktach III Oddziału Kancelarii JCM w Moskwie²⁹. Nic więc dziwnego, że "Kronika Cytadeli Warszawskiej", stanowiąca również załącznik do raportu Paskiewicza do cara w związku z 25. rocznicą wstąpienia tego ostatniego na tron znalazła się w aktach zespołu "Warszawska Cytadela Aleksandrowska" w Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojenno-Historycznym w Moskwie³⁰.

Publikowany dokument niewątpliwie zawiera cenne i w miarę obiektywne informacje dotyczące wielu aspektów powstania i funkcjonowania Cytadeli w pierwszym okresie jej istnienia. Znajdujemy tu dane o wszystkich cywilnych i wojskowych obiektach Cytadeli w poł. XIX w., o rodzajach i ilości uzbrojenia artyleryjskiego; poniesionych przez społeczeństwo polskie wydatkach na budowy i przebudowy obiektów Cytadeli w latach 1832-1851; informacje o losach budowli znajdujących się na terenie budującej się twierdzy i inne. Interesujące są także wiadomości o wielokrotnych odwiedzinach Cytadeli Warszawskiej przez przedstawicieli domów panujących Rosji, Austrii, Prus i innych państw Europy.

28 RGIA, zesp. 1018 - I.F. Paskiewicza, inw. 1-11.

29 Archiwum Państwowe Federacji Rosyjskiej, skrót rosyjski - GARF, zesp. 109, 1 eksp., sygn. 28/1848 i inne.

30 RGWIA, zesp. 13127, inw. 1-3.

RGWIA, zesp. 13127, inw. 1, sygn. 3, k. 2-58
(Tłumaczenie z jęz. rosyjskiego - Zofia Strzyżewska,
konsultacja specjalistyczna - prof. dr Tadeusz Nowak).

Kronika Cytadeli Warszawskiej

Lata

Warszawska Cytadela Aleksandrowska 2-ej klasy jest położona na 52,13 stopniu szerokości geograficznej północnej i 38,42 stopniu długości geograficznej wschodniej nad rzeką Wisłą w Królestwie Polskim, guberni warszawskiej, w północnej części miasta Warszawy.

Na prawym, niskim, prawie równinym brzegu Wisły znajduje się przyczółek mostowy Cytadeli nazywany fortem Śliwickiego; szerokość rzeki w tym miejscu wynosi 260 sążni.

Chociaż głównym zadaniem Cytadeli Warszawskiej jest ochrona przeprawy przez Wisłę oraz miasta, a także możliwość skutecznego odparcia silnego i niespodziewanego ataku nieprzyjaciela na całą przestrzeń, to zbudowane z rozkazu Jego Cesarskiej Mości budowle, mianowicie dwie obronne baszty przed 2-gim i 4-tym bastionem, bateria ziemna z dwoma blokhauzami przed 5-tym półbastionem oraz zniwelowanie terenu przed 1-ym i 3-cim frontem znacznie podnoszą możliwości obronne Cytadeli, stwarzając możliwość wytrzymania również regularnego oblężenia.

Zbudowana w 1832 roku Cytadela Aleksandrowska jest tak mocno związana z miastem Warszawą, leżąc po prawej jego stronie w granicach starego wału miejskiego, że kronika Warszawy stanowi niezbędne wprowadzenie do kroniki Cytadeli tego miasta.

O istnieniu miasta Warszawy wspomina się w XIII stuleciu.

1550

Rozpoczęta budowa znajdującego się na terenie starego miasta zamku, który później stanie się Zamkiem Królewskim.

1569

W Warszawie odbywały się sejmy.

1595

Król Zygmunt III przeniósł stolicę Królestwa Polskiego z Krakowa do Warszawy, położonej w tym czasie na terenie obecnego starego miasta, otoczonego murem z basztami. Przedmieścia Warszawy zostały przebudowane i włączone w granice miasta później.

1655

Miasto Warszawa podczas nieobecności króla polskiego Jana Kazimierza bez oporu poddało się wojskom szwedzkim pod wodzą króla Szwedów Karola X Gustawa, który mianował generała Oxenstiernę gubernatorem Warszawy. W mieście znaleziono 124 działa spiżowe i różną amunicję.

(Dopisek:) Zamek i kościół Św. Jana zbudowane w XIII w., a nie w w. XIV. W 1569 r. zaczęły zbierać się sejmy elekcyjne.

Z ówczesnego planu miasta wynika, że do muru miejskiego oprócz poprzecznych baszt zostały dobudowane trzy bastiony i dwie lunety, a także specjalne umocnienie bastionowe.

1656

Warszawa, w której pozostało 15 rot szwedzkiej piechoty pod dowództwem pułkownika Weyhera i chory feldmarszałek Wittenberg, została oblężona przez

wojska litewskie dowodzone przez wojewodę Sapiechę.

Szwedzi, poprawiwszy stare umocnienia, dobudowali jeszcze nowe, również na przedmieściach (do dziś zachowały się szczątki szwedzkiego szańca).

Polacy po kilkutygodniowym oblężeniu Warszawy i poniesieniu znacznych strat w wyniku wypadków Szwedów, 7 maja przez 6 godzin atakowali Warszawę, lecz zostali odparci i stracili 2 działa i około 800 żołnierzy. 19 maja król polski Jan Kazimierz, który przybył do obozu oblegających, zaproponował Szwedom poddanie się, lecz oni propozycji nie przyjęli. 19 czerwca Polacy, straciwszy w czasie oblężenia do 5000 ludzi, zrobili wyłom w murze, w liczbie 40000 rzucili się do ataku i zdobyli umocnienia zbudowane przez Szwedów na przedmieściach. Po zdobyciu przez Polaków w dniu następnym pałacu Radziwiłłów i klasztoru Bernardynów szwedzki feldmarszałek Wittenberg zaproponował kapitulację i oddanie miasta, na co Polacy zgodzili się, lecz nie dotrzymali warunków i wbrew umowie uprowadzili jeńców szwedzkich, w tym generałów, do twierdzy w Zamościu, gdzie trzech z nich zmarło.

W lipcu tegoż roku połączone siły wojsk szwedzkich i brandenburskich pod naczelnym dowództwem króla Karola X Gustawa i elektora brandenburskiego podeszły pod Warszawę od strony przedmieścia Praga, zajętego przez wojska polskie i litewskie pod wodzą króla Jana Kazimierza.

Na północ od Pragi, na przestrzeni od brzegu Wisły do miejscowości leżących naprzeciw lasu białoleckiego, Polacy zbudowali szańce składające się z trzech osobnych linii redut, zaś naprzeciw wspomnianego lasu znajdowało się osobne, pięciokątne umocnienie.

Bitwa 19 czerwca trwała trzy dni. Król szwedzki pozwolił wojskom brandenburskim zająć wyniosłości na prawym skrzydle polskich umocnień, sam stanął naprzeciw ich frontu i na koniec wysłał

część swych wojsk w celu okrążenia polskich umocnień. Porzucona przez piechotę polska artyleria poddała się wojskom brandenburskim, piechota ratowała się ucieczką, garnizon pozostawiając działa opuścić Warszawę i armia szwedzko-brandenburska, składająca się z 60 szwadronów jazdy i 4 dragońskich (w tym czasie składających się w połowie z piechoty) zajęła miasto bez walki.

Armia polska składała się z 8000 żołnierzy kwarcianych, 16000 szlacheckiego pospolitego ruszenia, 5000 Litwinów, 6000 Tatarów i 4000 piechoty.

Według relacji szwedzkich Szwedzi stracili 400, zaś Polacy 4000 zabitych i rannych.

Król Karol Gustaw po wyjściu z Warszawy zostawił w mieście garnizon pod dowództwem generała Bülowa, któremu polecił rozebrać most praski, wywieźć wszystkie zapasy i amunicję, zniszczyć umocnienia, a następnie również opuścić miasto, pozostawiając tam dla obrony mieszkańców jedynie słabe warty, które miały trzymać w pogotowiu łodzie na wypadek ewentualnego wyjazdu króla przy pierwszej nadarzającej się okazji Wisłą do Torunia.

1702

W czasie wielkiej wojny północnej między carem Piotrem Wielkim a królem szwedzkim Karolem XII, ten ostatni z Kurlandii przez Merecz przybył z wojskiem 15 maja do Warszawy, skąd król polski August wyjechał do Krakowa.

16 czerwca Karol XII wyruszył w kierunku Krakowa i pod Kliszowem zwyciężył armię króla Augusta, który jednak zdążył wrócić do Warszawy, lecz w październiku wyjechał stąd do Torunia.

1703

7 kwietnia król Karol XII przybył z wojskiem na Pragę, gdzie pozostawał przez kilka dni. Po odejściu armii szwedzkiej do Prus król August powrócił na krótki czas do Warszawy.

1704

W styczniu w Warszawie zebrał się sejm, który wybrał na króla Stanisława Leszczyńskiego, podczas gdy Karol XII przebywał w obozie w Błoniu. 20 sierpnia generał saski Brandt przybył na Pragę i król August wrócił do Warszawy. Generał szwedzki Horn ze słabym garnizonem wycofał się z Pragi do Zamku Warszawskiego i po dwudniowej zaciętej obronie poddał się. 13 września Karol XII po zdobyciu Lwowa w dwóch kolumnach wyruszył na Pragę. Król August przeszedł na lewy brzeg Wisły i kazał umocnić dwie małe wyspy położone na obu krańcach miasta oraz zbudować niewysoki murek wzdłuż brzegu między tymi wyspami.

17 września Karol XII przekroczył Wisłę i z dwoma pułkami ruszył na Warszawę, szybko opuszczoną przez Augusta. W tym czasie pozostałe wojska szwedzkie pod dowództwem generała Stromberga sforsowały Wisłę i zajęły Zamek Warszawski.

1705

1 lipca generał szwedzki Nerott wysłany w celu ochrony sejmu, który zebrał się w Warszawie w związku z koronacją Stanisława Leszczyńskiego, odniósł pod Warszawą zwycięstwo i wziął do niewoli generała saskiego Pejkuła.

W celu poparcia Nerotta w sierpniu przybyło w okolice Warszawy 10000 Polaków, zaś 7 października - sam król szwedzki Karol XII z ośmioma pułkami.

Po wyjściu dużej części wojsk nieprzyjacielskich do Prus Królewskich generał rosyjski Mieńszykow wysłał z Nura pułkowników Gorbowa i Szonburga oraz generała-majora Sinickiego nad Wisłę, gdzie 13 października te połączone siły wzięły do niewoli oddział szwedzki, który okupował Pragę, a także połowę pułku piechoty gwardyjskiej króla Stanisława; po czym Rosjanie chcieli rozebrać most na Wisłę, lecz pułkownik szwedzki Dahldorf, wyszedłszy z obozu generała Nerotta,

przeszkodził im w wykonaniu tego zamiaru.

Król szwedzki powrócił do obozu w Błoniu i dołączywszy do swych sił korpusu generała Nerotta przed 28 grudnia wyruszył przez Warszawę na Litwę.

1706

25 stycznia król August przybył do Warszawy z kawalerią saską i czterema pułkami rosyjskich dragonów, potem na krótki czas wyprawił się ku granicom Śląska, zaś po powrocie do Warszawy wyjechał do Krakowa w celu zbudowania tam umocnień.

1707

W sierpniu książę Mieńszykow z większą częścią jazdy rosyjskiej przebywał w Warszawie, zaś feldmarszałek Szeremietiew z piechotą - w Słucku.

4 września car Piotr Wielki wyjechał z Warszawy do Wilna. Książę Mieńszykow przeprawił się w Warszawie na prawy brzeg Wisły, zaś feldmarszałek Szeremietiew wyruszył do Mińska.

1708

Od morowego powietrza, które spustoszyło Polskę, w samej tylko Warszawie od czerwca do września zmarło ponad 15000 osób.

Po zwycięstwie pod Połtawą car Piotr Wielki, wyjechawszy z Kijowa 15 sierpnia, dotarł do Solca, skąd 7 września pod ochroną wiackiego pułku piechoty przepłynął Wisłą 23 września przez Warszawę do Torunia na spotkanie z królem Augustem, któremu przywrócił tron.

1732

W tym roku na rozkaz marszałka wielkiego koronnego hrabiego Bielińskiego major Warneck sporządził plan Warszawy, z którego wynika, że większość umocnień tego miasta, istniejących przed 1655 r. została zniszczona, prawdopodobnie już przez Szwedów, ale zachowało się stare miasto w środku Warszawy o powierzchni 28275 sążni kwadratowych, zachował się też Zamek Królewski z poprzednią drugą linią murów miejskich, a

wzdłuż nich - między bramą Zakroczymską i Królewską - w miejsce poprzednich 10 półbastionów zostało tylko sześć; istniała także kaponiera przy bramie Zakroczymskiej i dwa półbastiony na prawo od niej, lecz pierwsza, to znaczy wewnętrzna linia murów miejskich w 1732 roku już nie istniała.

Na wyżej wspomnianym planie widnieją m.in. arsenał, Koszary Kazimierzowskie, Wielopolskie i na prawo od starego miasta Koszary Gwardii Królewskiej (obecnie Aleksandrowskie w Cytadeli) składające się z 8 głównych budynków i 2 oficyn, Krakowskie Przedmieście, Nowy Świat i Solec.

1762

Według planu sporządzonego w tym roku na polecenie hrabiego Bielińskiego przez inżyniera podpułkownika Ricaud de Tirregaille Warszawa składała się wówczas z następujących części.

1) Stare Miasto wewnątrz Podwala otaczającego również Zamek.

2) Nowe Miasto (na północ od Starego do Koszar Gwardyjskich (Aleksandrowskich)).

3) Nowy Świat (na południe od Zamku).

4) Koszary Gwardyjskie (obecnie Aleksandrowskie) i Kazimierzowskie.

5) Jurydyka Leszno (na zachód od Starego i Nowego Miasta).

6) Jurydyka Wielopole (w pobliżu Leszna).

7) Jurydyka Grzybów.

8) Solec (wzdłuż w lewo od Aleksandrii).

9) Jurydyka Bielino między Grzybowem i Nowym Światem.

Na prawo od Starego Miasta i w pobliżu Koszar Gwardyjskich (Aleksandrowskich) obok Żoliborza znajdowały się dwie prochownie.

Wśród gmachów został zaznaczony zamek Ujazdowski, ale oprócz starych murów wokół Zamku Królewskiego nie ma innych umocnień.

1769

Brygadier Suworow ze swoim pułkiem i 2 szwadronami dragonów dotarł z Mińska w ciągu 12 dni na Pragę w celu oprowadzenia sytuacji w Warszawie, zarządzanej przez rosyjskiego generała Wejmarna, stąd zaś wyruszył do Brześcia.

1770

W celu ochrony polskiej stolicy przed wojskami buntowników i chorobami zakaźnymi, wojska rosyjskie po zajęciu Warszawy zbudowały kilka działobitni, linię kordonową wokół Warszawy oraz otoczyły palisadami swoje koszary.

Oprócz tego rozpoczęto otaczanie całego miasta wałem ziemnym na koszt króla Stanisława Poniatowskiego i ludności miasta.

Wał ten, posiadający 4 bramy i zaopatrzony w występy w postaci redanów i półokrągłych bastionów, tworzył wokół całego miasta półkole zaczynające się od strony południowej koło ujścia dwóch strumieni wpadających do Wisły w pobliżu starego zamku.

Całe półkole wału od południa na północ dzieliło się na 4 główne odcinki:

1) Od zaznaczonego ujścia w 3 łamanych liniach obok Sielc do rogatki Mokotowskiej z 3 półokrągłymi bastionami.

2) W 2 łamanych liniach z 10 półokrągłymi półbastionami i 2 redanami do obecnej Bramy Jerozolimskiej.

3) Odcinek Wolski składał się z dwóch linii: prostej i redanowej do półbastionu i stąd do czworokątnej reduty.

4) Odcinek wału Marymonckiego ciągnął się aż do północnego końca całego wału przy brzegu Wisły. Ogólna długość wszystkich 4 odcinków wału wynosiła 9 wiorstw i 198 sążni. Przedmieście Praga było równomiernie otoczone wałem długości 2 wiorst i 350 sążni.

1771

Generał porucznik Bibikow został mianowany naczelnym dowódcą wojsk rosyjskich w Warszawie na miejsce generała Wejmarna.

1792

W tym roku w Warszawie, z powodu mających tam miejsce buntów przeciw prawowitej władzy, stacjonowały 4 bataliony wojsk rosyjskich pod dowództwem generała Kachowskiego, którego w następnym roku zastąpił generał Igelström mianowany wojskowym gubernatorem, zaś podporządkowane mu oddziały zostały znacznie wzmocnione.

1794

6 kwietnia w Warszawie i innych miastach Polski zaczęło się powszechne powstanie buntowników napadem na rosyjskich mieszkańców Warszawy i nie przygotowane do obrony wojsko. Cztery tysiące żołnierzy rosyjskich bagnietami otworzyło sobie drogę wyjścia z Warszawy, po czym wszystkie oddziały na rozkaz gubernatora wojskowego Igelströma, generała porucznika Apraksina i generał-majorów Zubowa, Suchtelena i Miłoszewicza oraz brygadiera Saburowa, 7 kwietnia zostały wyprowadzone z Warszawy na Marymont i przeszły pod dowództwo rosyjskiego generała Fersena w celu połączenia z armią króla pruskiego.

Ścigając wojsko polskie pod dowództwem Kościuszki połączone siły rosyjsko-pruskie dotarły do okopów, którymi Polacy opasali Warszawę od strony Woli i Pragi, założyły obóz i od 27 lipca do 6 września oblegały Warszawę; w czasie oblężenia Polacy zajęli park artylerii pruskiej, co doprowadziło do wycofania się wojsk pruskich (w liczbie 24000 żołnierzy) i rosyjskich (w liczbie 14000 żołnierzy), ale 29 września ten sam korpus rosyjski dowodzony przez Fersena zwyciężył Polaków pod Maciejowicami, gdzie Kościuszkę dostał się do niewoli.

Hrabia Sumorow Rymnicki po otrzymaniu Najwyższego rozkazu zdobycia Warszawy, której załogą dowodził polski generał Zajączek, wyruszył z Niemirowa z korpusem 8000 osób, w Kownie przyłączył do swej armii oddziały generałów Buxhowdena i Markowa, a w Kobyłce 15

października oddziały generałów Fersena i Derfeldena i mając 22000 wojska, poczynił przygotowania do szturm na przedmieście Warszawy Pragę, wzmocnioną obszernym szańcem, składającym się z podwójnych wałów z redanami i bastionowymi wypustami i zaopatrzonym w 104 działa zgrupowane w 43 bateriach.

Szturm rozpoczął się o godzinie 3 w nocy z 23 na 24 października siedmioma kolumnami, mianowicie:

Na prawym skrzydle, dowodzonym przez generała porucznika Derfeldena

kolumnami:

1. generała majora Lassy
2. pułkownika księcia Łobanowa Rostowskiego

W centrum dowodzonym przez generała porucznika Potiomkina kolumnami:

3. generała majora Isleniewa
4. generała majora Boxhowdena

Na lewym skrzydle dowodzonym przez generała porucznika barona Fersena kolumnami:

5. generała majora Tormasowa
6. generała majora Rachmanowa
7. generała majora Denisowa

Do ustawienia baterii rosyjskich złożonych: na prawym skrzydle z 22 dział, w centrum z 16, zaś na lewym skrzydle z 48 dział, przystąpiono o północy, a już o świcie rozpoczęto z nich ostrzał.

O godzinie 9 rano szturm został zakończony, w jego wyniku padła Warszawa i Praga, a pokonana została cała Polska.

Polacy stracili do 10000 zabitych, do 13000 rannych i 14860 jeńców, którzy następnego dnia zostali zwolnieni.

30 dział ustawionych w Warszawie, na lewym brzegu Wisły, w czasie szturm wyrządziło wojskom rosyjskim więcej szkód aniżeli liczna artyleria Pragi, gdzie zwycięzcy znaleźli około 200 dział.

Po zakończeniu szturm dowództwo na przedmieściu praskim zostało powierzone generałowi majorowi Buxhowdenowi.

29 października wojska rosyjskie weszły do Warszawy i hrabia Suworow po przyjęciu kluczy mianował gubernatorem generała, majora Buxhowdena.

1795

W związku z trzecim, ostatecznym rozbiorem Polski wojska rosyjskie opuściły Warszawę.

1796

9 stycznia Warszawę zajęły wojska pruskie, tworząc z niej miasto obwodowe w Prusach Południowych.

1807

Wojska francuskie, wśród innych pruskich ziem, zawładnęły Warszawą i w trakcie działań wojennych zbudowały na Pradze tymczasowe połączenie mostowe. Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego Napoleon polecił zbudować trwałe połączenie przez Wisłę w postaci stałego mostu na palach; sprawami inżynieryjnymi zawiadywał na Pradze major Le Grand.

1808

W lutym kapitan służby francuskiej Mallet wystąpił z propozycją otoczenia Warszawy trzema odrębnymi fortami: przy Koszarach Ujazdowskich, na skraju Woli i przy Królewskich (obecnie Aleksandrowskich) Koszarach, umieszczając między tymi fortami 5 lunet i 3 półlunety.

Oprócz tego planowano umocnić brzeg Wisły kamiennym nadbrzeżem i bateriami, na Wyspie Saskiej zbudować 3 lunety, zaś w celu wzmocnienia fortyfikacji praskich zbudować na tej wyspie jedną lunetę przy ujściu Jechary a drugą przy lewym krańcu szyi praskich umocnień, na półwyspie.

Do wykonania tego zamiaru, co miało kosztować 6 milionów, nie przystąpiono, zaś na wykonanie przyczółka mostowego na Pradze wydano 288925 złotych.

1810

Na polecenie zarządzającego resortem inżynierii Księstwa Warszawskiego pułkownika Malletskiego profile dzieł praskiego przyczółka mostowego zostały

wzmocnione celem doprowadzenia ich do pełnej gotowości obronnej.

1811

Prace mające na celu umocnienie praskiego przyczółka mostowego były kontynuowane. Leżący na Pradze kościół Bernardynów zburzono, zbudowano ufortyfikowane koszary, arsenał i prochownię, piwnice, magazyny, szpital i inne budowle wojskowe.

1812

Od 1807 do 1812 roku włącznie na ukończenie i utrzymanie praskiego przyczółka mostowego wydano 1.188.100 złotych.

Na utrzymanie budynków wojskowych w mieście Warszawie i zbudowanie w 1812 roku domu Inwalidów było zarezerwowanych 30000 złotych.

Fortyfikacje Pragi składały się z 8 lunet otaczających umocniony obóz, zaś na umocnieniu mostowym z 2 bastionowych frontów z 4 lunetami i kaponierami przed narożnikami bastionów oraz przy brzegu na krańcu prawego frontu, a także drewnianej baterii nadbrzeżnej przy krańcu lewego frontu w celu ostrzeliwania Wisły na lewym, czyli warszawskim brzegu; oprócz tego zbudowano dwie baterie po obu stronach mostu i trzecią na lewo od niego.

Zbliżenie się oddziału pułkownika Czernyszowa na odległość 6 mil od Warszawy wywołało w mieście ogólne zamieszanie i trwogę.

1813

20 stycznia miasto Warszawa poddane zostało przez austriackiego generała księcia Schwarzenberga wojskom rosyjskim dowodzonym przez generała Miłoradowicza.

1814

Fortyfikacje na przedmieściu praskim zostały zburzone. Pułkownik Malletski zachował stanowisko zarządzającego resortem inżynierii i w grudniu przedstawił raport o budynkach wojskowych w Królestwie Polskim, zgodnie z którym w War-

szawie znajdowało się 17 dużych gmachów mogących pomieścić 12190 ludzi i 1994 konie, 2 szpitale dla 1900 osób, oraz magazyn na 10000 beczek mąki i 5000 korców żyta.

1819

Sporządzono dokładny plan miasta z projektem zagospodarowania praskiego przedmieścia.

1823

Do Warszawy przybyły nowo zorganizowane drużyny szkoleniowe brygad saperskich.

1828

Sporządzono plany koszar dla saperów oraz koszar Aleksandrowskich.

1829

Na rozkaz Jego Cesarskiej Wysokości Cesarzewicza Konstantego Pawłowicza został sporządzony kolejny plan miasta Warszawy z zaznaczeniem propozycji regulacji niektórych ulic i doprowadzenia wału miejskiego, który od 1808 r. pozostał bez zmian, w wielu miejscach do linii prostych, bez poprzednich występów bastionowych, redanowych i okrągłych.

1830

W związku z wszczęciem w Warszawie buntu wojska rosyjskie opuściły miasto.

Buntownicy rozstawili 43 działa na Pradze i w Warszawie, odnowili fortyfikacje praskiego przedmieścia i zbudowali pod Warszawą fortyfikacje na lewym brzegu Wisły.

Na Pradze komendantami zostali mianowani pułkownicy Koss i Simiukowski, zaś odpowiedzialnym za sprawy inżynieryjne po generale Malletskim został pułkownik Kołaczkowski.

1831

W styczniu buntownicy, ogłosivszy w Warszawie stan wojenny, zbudowali na ulicach mocne barykady. Posiadali 60 dział, z których 15 skierowano na Pragę.

Wtedy Komitet Inżynieryjny przygotował propozycje zbudowania szańców i baterii po wolskiej stronie Warszawy.

Polacy po porażce pod Grochowem cofnęli się do fortyfikacji Pragi, po których artyleria rosyjska prowadziła wyniszczający ostrzał. Później przedmieście Pragi zostało podpalone na rozkaz naczelnika buntowników; w celu lepszej możliwości obrony przyczółka mostowego i ostrzelowania dostępu doń zbudowano baterie na wysokim brzegu Wisły. Widząc pożar przedmieścia wojska rosyjskie zajęły zewnętrzne umocnienia Pragi, aby uratować przed pożarem położone na skraju domy przedmieścia.

11 lutego rosyjski inżynier generał major Iwan Dehn po przeprowadzeniu rozpoznania praskiego przyczółka mostowego zameldował głównodowodzącemu, że jego działa są dobrze rozmieszczone, lecz jeszcze nie ukończone, profil słaby, a wzdłuż wału rozmieszczono tylko 15 dział. Proponowany szturm Pragi został jednak odwołany.

Większa część wojsk polskich znajdowała się w okolicach Warszawy, której broniło 6000 członków Gwardii Narodowej i nowo formujące się jednostki.

Warszawa na rozkaz buntowników została otoczona trzema liniami szańców, składających się ogółem z 70 umocnień, oprócz wału głównego ponownie obudowanego prostymi liniami z 7 bastionami, wielu redanami i kilkoma rawelinami.

Pierwsza linia wspierających się wzajemnie szańców znajdowała się w odległości strzału z broni ręcznej od wału głównego, druga leżała od pierwszej najwyżej na odległość strzału z kartacza, zaś trzecia, położona najdalej, leżała w połowie strzału z działa, to jest od 300 do 400 sążni od sąsiedniej linii. W tym trzecim rzędzie znajdowała się wieś Wola otoczona zamkniętym szańcem, podwójnym wałem i śródszańcem, w który został zamieniony kościół.

Wysokość wału i głębokość wolskiego oraz innych szańców przekraczały rozmiary zwykłych umocnień polowych. Niektóre były zamknięte, dostępu do innych

bronily umieszczone w szyi palisady lub blokhauzy, a ponadto szańce zbudowane na glinianej glebie posiadały bardzo strome skarpy.

Buntownicy w liczbie 35000 broniąc miasta mieli 132 działa, wśród których były ogromne działa tureckie, ofiarowane Warszawie przez Cara Mikołaja I po zdobyciu Warny w 1828 roku w celu upamiętnienia pomszczenia krwi Władysława i padłych razem z nim Słowian.

Skoncentrowana pod Raszynem i Nadarzynem armia rosyjska dowodzona przez feldmarszałka hrabiego Paskiewicza-Erywańskiego złożona ze 118 batalionów i 120 szwadronów, wyruszyła stąd 5 września i tegoż dnia wieczorem stanęła przed warszawskimi umocnieniami.

Na lewym skrzydle, dowodzonym przez generała hrabiego Pahlena I znajdował się I korpus piechoty z odwodami i oddział kawalerii generała lejtnanta księcia Chilkowa, na prawym skrzydle dowodzonym przez generała barona Kreutza II korpus piechoty, a mianowicie oddziały: piechoty generała lejtnanta Murawiewa, kawalerii generała lejtnanta hrabiego Nostitza i oddzielny oddział generała majora Strandtmanna. Rezerwa składała się z gwardyjskiego korpusu piechoty dowodzonego przez Jego Cesarską Wysokość Wielkiego Księcia Michała Pawłowicza, korpus grenadierów pod dowództwem generała księcia Szachowskiego, kawaleria gwardyjska i armijna pod dowództwem generała hrabiego Witta oraz rezerwy artyleryjskie gwardii i armii.

25 sierpnia po zdobyciu szturmem głównego szanca wolskiego, całej przedniej linii redut położonych najbliżej niego oraz umocnień koło wsi Rakowca, wszystkie te umocnienia zostały przez saperów przystosowane i uzbrojone w celu dalszych działań przeciwko miastu i zabezpieczenia naszych wojsk.

26 sierpnia, po pewnych zmianach w dyslokacji wojsk, po objęciu dowództwa przez szefa sztabu głównego generała adiu-

tanta hrabiego Tolla w następstwie zranienia hrabiego Paskiewicza i bezskutecznych rokowaniach podjętych przez buntowników, po natarciu zostały zdobyte szańce koło wsi Czyste i inne reduty, zaś grenadierzy księcia Szachowskiego wdarli się na przedmieścia Warszawy Wolę. Wkrótce potem wał miejski został zdobyty w wielu miejscach, a na rozkaz generała adiutanta księcia Gorczakowa - również umocnienia broniące wału przy rogatce Jerozolimskiej, gdzie bój trwał do godziny 10 wieczorem. Po zdobyciu wału miejskiego saperzy 2-go i 6-go batalionu gwardii na polecenie naczelnika inżynierii generała majora Dehna, pod kierunkiem generała majora Szyldiera i pułkownika Sorokina, przygotowali stanowiska i ambrazury dla stu dział w celu ostrzału miasta umocnionego na placach i ulicach redutami oraz barykadami, lecz na godzinę przed trzecim, decydującym szturmem dowódca polskiej buntowniczej armii hrabia Małachowski, w rezultacie rokowań prowadzonych przez rosyjskiego generała adiutanta Berga, powiadomił rosyjskiego głównodowodzącego, że jego wojska opuszczają Warszawę i Pragę udając się do województwa płockiego i bezwarunkowo oddają je armii rosyjskiej.

27 sierpnia o godzinie 7 rano gwardia pod osobistym dowództwem Jego Cesarskiej Wysokości Wielkiego Księcia Michała Pawłowicza wkroczyła do Warszawy przez rogatkę Jerozolimską i natychmiast zajęła miasto z Pragę, wszystkimi umocnieniami i mostem.

14 grudnia od strony Pragi puścił lód, zaś 15-go Wisła całkowicie uwolniła się od lodu.

1832

W lutym generał major Dehn wystąpił z propozycją zbudowania w Warszawie, w ogrodzie Saskim, w samym centrum miasta, trzypiętrowej baszty obronnej, której kosztorys przewidywał sumę 1.900.000 rubli.

1 marca została zorganizowana Warszawska Drużyna Inżynieryjna, której dowódcą został mianowany pułkownik Pałowski, a od 1 kwietnia podpułkownik Engbrecht.

Pierwszy zarys Cytadeli nazywanej jeszcze wówczas Warszawską, został wykonany osobiście przez Jego Cesarską Mość ołówkiem na planie Warszawy, w tej okolicy miasta, gdzie znajdowały się Koszary dawnej Gwardii Królewskiej, obecnie Aleksandrowskie.

Zgodnie z tym zarysem fligiel-adiutant pułkownik Feldman narysował plan terenu, następnie został sporządzony plan generalny projektu Cytadeli, podpisany przez generała adiutanta hrabiego Czernyszewa, generała majora Dehna oraz pułkownika Feldmana i przedstawiony 19 kwietnia do Najwyższego zatwierdzenia.

19 maja namiestnik Królestwa Polskiego generał feldmarszałek książę warszawski hrabia Paskiewicz Erywański podczas uroczystej mszy położył kamień węgielny pod budowę Cytadeli Warszawskiej nazwanej zgodnie z Najwyższą wolą Aleksandrowską dla uczczenia spoczywającego w Bogu świętej pamięci Cesarza Aleksandra I.

30 czerwca minister wojny hrabia Czernyszew ogłosił o Najwyższym zatwierdzeniu ogólnego planu Cytadeli Aleksandrowskiej z zaznaczeniem wszystkich przewidzianych do zbudowania gmachów murowanych.

29 sierpnia został zatwierdzony przez Cesarza plan bram fortecznych Cytadeli Warszawskiej, sporządzony przez architekta 4. klasy Sztauberta. Wykonane w tym roku prace polegały na wykopaniu fos i sianiu wałów na czterech frontach.

Koszary Aleksandrowskie zostały doprowadzone do stanu, w którym mogły pełnić funkcję tymczasowej Cytadeli.

Z budowli murowanych zostały rozpoczęte: wyjście z 3-go frontu z rurą wodociagową i podziemne kanały pod zewnę-

trznym stokiem 3-go i pod kurtyną 4-go frontu.

Odbudowano most przez Wisłę na przeciw ulicy Spadek, zniszczony przez buntowników podczas wojny.

Na 1-ym półbastionie umocowano maszt flagowy, na dziedzińcu Koszar Aleksandrowskich zbudowano dwie stajnie drewniane ze studnią pomiędzy nimi oraz szopę przeznaczoną na działa.

Przerobiono: jeden z murowanych domów prywatnych na magazyn inżynieryjny, drugi, znajdujący się na placu 4-go poligonu na połowę kuźnię, trzeci, również murowany, na warsztaty ślusarski i stolarski i czwarty, piętrowy na placu 2-go bastionu na mieszkanie dla dowódcy Zachodniego Okręgu Inżynieryjnego.

Drewniany dom na placu 3-go bastionu został przerobiony na pomieszczenie dla furmanów obsługujących państwowe konie, zaś stara drewniana szopa - na stajnię dla koni państwowych, tam też zrobiono zadaszenie dla powozów i trzymanie paszy dla koni.

Warsztaty państwowe z rozebranych domów prywatnych na placu 4-go bastionu zostały przeniesione do domów prywatnych nad Wisłą w fosie 5-go półbastionu. Drewniana wiata, zajmowana przez pralnię szpitala Koszar Aleksandrowskich, została przerobiona na magazyn materiałów.

Rozebrano 59 domów prywatnych stojących w pobliżu umocnień Cytadeli.

14 listopada zamarzła Wisła.

1833

12 stycznia Cesarz rozkazał sformować w Warszawie batalion garnizonowy mający stacjonować w Cytadeli Aleksandrowskiej.

W marcu komitet powołany przez Cesarza określił uzbrojenie Cytadeli i sporządził preliminarz wynikający z liczebności planowanego w niej garnizonu.

3 czerwca Cesarz zatwierdził projekt przyczółka mostowego Cytadeli, przedstawiony przez generała majora Dehna.

W Koszarach Aleksandrowskich urządzono cerkiew połową pod wezwaniem Św. Spirydiona, biskupa cudotwórcy, pozostała w Warszawie po byłym oddziale gwardii.

W tym roku ukończono budowę kanału wodociągowego biegnącego pod prawą połową zewnętrznego stoku 3-go frontu z założeniem, dla powstrzymania wody, śluz ze sterczynami.

Kontynuowano: budowę chodnika podziemnego z rurą wodociągową na 3-cim froncie oraz prace ziemne w celu utworzenia fosy i wału 4-go frontu Cytadeli.

Zostały zbudowane: most tymczasowy przed kurtyną 1-go frontu w celu zorganizowania łączności Cytadeli z miastem.

Kamienny kanał wodociągowy ze zlikwidowanej studni do Wisły dla ścieku wód, zbierających się od źródeł tej studni i od kanałów podziemnych ulic Zakroczymskiej i Gwardyjskiej.

Szopa drewniana na placu 2-go bastionu.

Sady znajdujące się przy budowach żoliborskich i na zewnętrznym stoku zostały ogrodzone drewnianymi płotami.

Brzegi stawu znajdującego się przed zewnętrznym stokiem 3-go frontu wykonano w formie oktagonalnej.

W związku z oczekiwanym przyjazdem Jego Cesarskiej Mości zbudowano na brzegu Wisły przystań, która została rozebrana po odjeździe Cesarza.

Zostały rozpoczęte: obróbka stoków ziemnych z podjazdami i drogą w szyi Cytadeli.

Kopanie fosy i sypanie wału głównego dzieła i flesza przyczółka mostowego.

Kaponiera, reduta i wyjście 1-go frontu Cytadeli.

Kaponiera 4-go i magazyn prochu na tyłach kurtyny tegoż frontu.

Nieduży mur obronny w fosie głównej z 6 bateriami flankowymi.

Brama Konstantynowska, Michajłowska i Iwanowska.

Nieduży mur obronny z 2 bateriami flankowymi i kaponierą w szyi Cytadeli.

Przebudowano:

1) Dom murowany dwupiętrowy stojący za kurtyną 2-go frontu na mieszkania dla oficerów sztabowych i podoficerów Inżynierii.

2) Kościół Św. Krzyża tymczasowo na magazyn prowiantowy.

3) Prywatny dom murowany za kurtyną 3-go frontu na magazyn inżynieryjny.

W tym samym czasie zostały rozebrane pod cytadelę i jej esplanadę domy oznaczone numerami 1948, 1964, 1965, 1967, 1968, 1980, 2014, 2020, 2022, 2023, 2024, 2025, 2028, 2029, 2030, 2063, 2064, 3122 i 3139.

Cesarz wizytując prowadzone roboty 12 września ocenił je bardzo wysoko, co znalazło wyraz w Najwyższym rozkazie z 28 września.

25 października Cesarz zatwierdził plan wewnętrznego przebiegu dróg na esplanadzie.

1834

16 stycznia dowódcą Drużyny Inżynieryjnej został mianowany inżynier podpułkownik Zejdlitz.

28 stycznia o godzinie 11 rano Wisła zamarzła, a o godzinie 8 po południu lód puścił.

28 kwietnia, w dniu Zmartwychwstania, Cytadela została poświęcona, a z okazji osiągnięcia pełnoletności przez Jego Cesarską Wysokość Następcy Cesarzowicza została odprawiona uroczysta Msza na Placu Aleksandrowskim.

29 lipca plac-majorem został mianowany podpułkownik Kalinowski.

Z rozpoczętych w poprzednich latach prac zostały ukończone przejścia na 3-cim froncie i komora śluzowa kanału wodociągowego od strony fosy fortecznej.

Ukończono w stanie surowym: prochownię za kurtyną 4-go frontu i zdemontowaną w zeszłym roku studnię znajdującą się przed stokiem zewnętrznym 1-go frontu.

Kontynuowano: wybieranie ziemi z fosi w celu usypania wału Cytadeli.

Budowanie elementów ziemnych przy-czołka mostowego.

Budowa muru obronnego z 6 bateriami flankowymi w fosie głównej Cytadeli.

Na pierwszym froncie budowa przejść z piwnicami prochowymi i kaponiera z przejściem podziemnym.

Zbudowano parter kaponiery 4-go frontu.

Kontynuowana budowa bram Konstantynowskiej, Michajłowskiej i Iwanowskiej oraz muru obronnego, pierwszych pięter 2 baterii flankowych i kaponiery w szyi Cytadeli.

Zbudowane: platforma dla posterunku oficerskiego przy bramie Konstantynowskiej.

W 3-cim i 5-tym półbastionie dwie tymczasowe prochownie dla przechowywania pocisków artyleryjskich.

Zostały usypane odkryte baterie na bastionach Cytadeli dla umieszczenia 12 dział z okazji strzelania z dział w dniu uroczystego poświęcenia Cytadeli 22 kwietnia.

Zbudowano drogę w Cytadeli wzdłuż 2-go i 3-go frontu i obok 1-go Pawilonu Koszar Aleksandrowskich.

W celu umocnienia brzegu Wisły przed szyją Cytadeli odbudowano 5 starych i wzniesiono 4 nowe tamy.

Rozpoczęte: most główny przez fosę twierdzy przed bramą Konstantynowską, cerkiew prawosławna.

Prochownia w 4-tym bastionie.

Droga za 4-tym frontem do bramy Michajłowskiej i do szyi Cytadeli wzdłuż brzegu Wisły.

W miejsce muru ogradzającego sad przed 3-cim frontem postawiono drewniany płot kratowy.

Rozebrano domy oznaczone numerami 1841, 1842, 1843, 1844a, 1844b, 2526, 2527a, 2530 i 1959/1960.

Jego Cesarska Mość po oględzinach twierdzy 15 listopada raczył uznać, że

budowa postępuje wspaniale zarówno z punktu widzenia wielkości robót jak i ich jakości, co znalazło wyraz w rozkazie Najwyższym z 17 listopada 1834 roku.

9 grudnia Cesarz zatwierdził projekt baterii moździerzowej na placach broni 1-go, 2-go, 3-go i 4-go frontu, sporządzony przez generała majora Feldmana.

Zimą 1834/1835 roku od 14 grudnia do 8 stycznia kilkakrotnie zamrzła Wisła, ale za każdym razem na krótko.

1835

5 stycznia dowódcą garnizonowej artylerii został mianowany kapitan Duchonin.

27 lutego Cesarz zatwierdził przedstawione przez generała lejtnanta Dehna propozycje dotyczące linii i miejsc przewidzianych do obsadzenia drzewami.

Jednocześnie Cesarz zatwierdził kalkulację co do ilości prochu przechowywanego w Cytadeli - nie więcej niż 15165 pudów.

26 sierpnia Cesarz zatwierdził etat cerkwi prawosławnej w Cytadeli Aleksandrowskiej.

Przeprowadzono w tym roku następujące prace:

Ukończono wykopanie fosi i usypanie wału, ich stoki zostały wyrównane za pomocą listwy, obłożone darniną i umocnione, u podnóża skarpy wymurowano rowek, przez który przerzucono 34 mostki dla zachowania połączenia.

Wykończono pochyłości w szyi Cytadeli.

Ukończono naprawę drogi za 4-tym frontem i wzdłuż brzegu Wisły.

Na 1-szym froncie: kaponiera w miejsce tymczasowego została pokryta stałym blaszanym dachem; przy niej zbudowano schody umożliwiające wejście na wał oraz zbudowano nieduży mur ze strzelnicami, zamykającym rów.

Wykończono fasadę wewnętrzną wyjścia z 2 prochowniami. W wyjściu zbudowano dębowe schody, zaś w piwnicach stelaże.

Ułożono fundament, wyprowadzono ściany i sklepienia reduty nr 1.

Wykończono od strony wewnętrznej i zewnętrznej kaponierę 4-go frontu wraz z jej chodnikiem podziemnym.

Ukończono bramy: Konstątnowską z 2 schodami prowadzącymi na wał, Michajłowską i Iwanowską z 2 wrotami bocznymi prowadzącymi ku traktowi biegnącemu wzdłuż Wisły.

Ukończono: mur szyi z 2 bateriami flankowymi i kaponierą, pokryty wspólnym dachem z łaźnią.

Cerkiew prawosławna.

Murek obronny z bateriami flankowymi na 1-ym, 2-gim i 4-tym froncie, sklepienia baterii i nasyp ziemny, obłożony darnią.

W prochowniach, w bastionie 4-tym i za kurtyną 4-go frontu wykonano stelaże i piorunochrony; zaś przy drugiej prochowni położonej w dole wykonano 3 kamienne schody umożliwiające zejście do niej.

Kontynuowano budowę muru obronnego z 2 bateriami skrzydłowymi 3-go frontu.

Zbudowano tymczasowy most na koźlach od środka głównej fosy do przeciwległej skarpy, zaś w stoku wykopano przejście umożliwiające łączność Cytadeli z miastem, przerwaną w związku z budową reduty nr 2.

Drewniany most zwodzony przed bramą Michałowską.

Pokrycie kamienne nad Studnią Królewską.

Platformę dla warty oficerskiej przy bramie Michajłowskiej.

Schody: kamienne na stoku przeciwskarpy przy redutach i drewniane prowadzące od bramy Iwanowskiej do łaźni przy kaponierze szyi.

Postawiono drewniany płot wokół sadu komendanta.

Ułożono fundamenty, postawiono ściany i sklepienia redut nr 2 i 3, w przejściach przez stok od reduty nr 2 zbudowa-

wano murki podpierające boczne strome skarpy.

W stanie surowym zbudowano arsenał w pobliżu bramy Konstątnowskiej.

Pośrodku Placu Aleksandrowskiego wzniesiono pomnik w Bogu spoczywającego Świętej Pamięci Cesarza Aleksandra I, został on odlany w zakładach metalurgicznych Samsonowskim i Pankowskim według projektu inżyniera pułkownika Mintera.

W przyczółku mostowym zostały położone fundamenty na palach z rostwerkami pod koszary obronne w szyi i ściany skarp pod kaponierę centralną, dwie baterie flankowe w kątach ramion głównego budynku i pod obie kaponiere szyi. Wyprowadzono cokoły tych budowli.

Przy budynkach żoliborskich w miejsce rozebranej starej ściany kamiennej zbudowano ogrodzenie żeliwne.

Zamiast zniszczonego bruku wzdłuż dawnej ulicy Gwardyjskiej od prawego rogu kurtyny 1-go frontu do głównego gmachu Koszar Aleksandrowskich zbudowano bitą drogę.

Położony przed 4-tym frontem wał miejski został zlikwidowany, zaś jego rów zasypany.

Cesarz po złożeniu wizyty w Cytadeli 3 października miał okazję przekonać się o pomyślnym przebiegu robót zarówno z punktu widzenia szybkości, z jaką są wznoszone wszystkie umocnienia i budynki wojskowe, jak i z punktu widzenia estetyki i solidności powstałych obiektów; swoje zadowolenie cesarz wyraził w Najwyższym rozkazie z 6 października 1835 roku.

26 października na Wiśle pojawiła się kora, zaś 29-go Wisła zamarzła.

1 listopada Jego Cesarska Wysokość Wielki Książę Michał Pawłowicz odwiedził Cytadelę.

19 listopada odbyło się odsłonięcie i poświęcenie pomnika zbudowanego w Cytadeli na cześć spoczywającego w Bogu świętej pamięci Cesarza Aleksandra I.

Po odprawieniu w kościele byłego Zamku Królewskiego w Warszawie mszy żałobnej i liturgii przez biskupa warszawskiego Antoniego odbyło się nabożeństwo z klękaniami przy ołtarzu zbudowanym przed pomnikiem na Placu Aleksandrowskim. Wszystkimi wojskami biorącymi udział w uroczystości dowodził osobiście Jego Świątłość głównodowodzący armią czynną.

Z okazji odsłonięcia pomnika na Najwyższe polecenie zostały wybite medale: złote, srebrne i brązowe. Pierwsze otrzymali Panowie generałowie-adiutanci posiadający ten stopień za życia Cesarza Aleksandra I w 1812, 1813, 1814 i 1815 roku; srebrne - generałowie, służący w tym samym czasie w gwardii i mający stopnie fligel-adiutantów przy zmarłym Cesarzu, zaś brązowe - otrzymały osoby mające w Gwardii stopnie oficerów sztabowych.

Na podstawie Najwyższego rozkazu przewieziono do Warszawy ciało zmarłego w Paryżu pułkownika Sztabu Generalnego Śliwickiego, który dokonał bohaterskiego czynu podczas podpalenia mostu praskiego (8 sierpnia). 23 listopada odbył się jego pogrzeb ze wszystkimi honorami należnymi generałowi w nowo wzniesionym przyczółku mostowym Cytadeli, który na cześć jego bohaterskiego czynu nazwano fortem Śliwickiego.

26 listopada w Święto kawalerzystów w dniu Św. Męczennika i Zwycięzcy Św. Jerzego została poświęcona zbudowana w Cytadeli cerkiew pod wezwaniem Św. Aleksandra Newskiego.

1836

Dowódcami garnizonu artyleryjskiego zostali mianowani: 1 stycznia kapitan Iwanow II, zaś 20 lipca kapitan Jenakjew.

22 lutego Wisła puściła.

16 marca w kuźni Koszar Aleksandrowskich z nieznanego powodu wybuchł pożar, który nie wyrządził znacznych szkód.

Z rozpoczętych wcześniej prac ukończono sypanie stoku, którego wewnętrzna strona została obłożona darniną, u podnóża zaś ustawiono palisadę.

Dorobiono poręczę żeliwne do schodów prowadzących od redut nr 1 i nr 2 do fosy.

Reduty nr 2 i nr 3 zostały ukończone, sklepienia wszystkich trzech redut zostały pokryte cementem angielskim zmieszany z piaskiem, a z wierzchu pokryte ziemnym nasypem obłożonym darniną.

Prowadzono prace wykończeniowe przy Arsenale.

Został ukończony mur obronny z 2 bateriami flankowymi 3-go frontu, sklepienia baterii zostały pokryte smołą i zasypane ziemią.

Kontynuowano budowę obiektów murowanych w forcie Śliwickiego.

Postawiono cokół i wyprowadzono ściany skarp połączone arkadami z przeciwskarpami. Ujście podziemnego kanału prowadzącego z Żoliborza do Wisły zostało obmurowane piaskowcem.

Nad bramą Michajłowską umocowano żeliwną kratę.

Rozpoczęto: stajnię murowaną na 300 koni nr 30/466 na przeciw gmachu głównego Koszar Aleksandrowskich.

Magazyn parkowy nr 33/465 między Arsenalem i 1-ym Pawilonem Koszar Aleksandrowskich.

Wyprowadzono ściany i sklepienia kanałów wodociagowych nad kaponierami w szyi fortu Śliwickiego.

Przebudowano dom nr 28/58 położony obok cerkwi.

Część kościoła katolickiego, służąca jako magazyn prowiantowy, została rozebrana, zbudowano zaś w stanie surowym piętrowy magazyn prowiantowy nr 31/464.

W kaponierze 1-go i 4-go frontu wykonano otwory w celu umieszczenia w nich luf dział, u góry pozostawiono półokrągłe okna; poszerzono rowy przed zaokrągleniami tych kaponier.

Pogłębiono i poszerzono kuwetę fosy głównej. W kuwetach kaponier 1-go i 4-go frontu do Wisły postawiono palisadę.

Rozebrano: dom murowany stojący przed stokiem 4-go frontu. Drewnianą tymczasową prochownię nr 37 na placu 3-go bastionu.

12 grudnia zamarzła Wisła.

1837

Na początku tego roku głównodowodzący armią czynną w związku z przedłużającymi się ćwiczeniami 4-go korpusu piechoty nakazał sporządzenie planu robót mających na celu wyrównanie terenu wokół esplanady.

6 marca dowódcą Drużyny Inżynierów mianowany został inżynier kapitan Kisielewski.

Tego dnia puścił lód na Wiśle.

11 sierpnia Jego Królewska Wysokość Książę Pruski August z księciem Adalbertem pruskim odwiedzili Cytadelę.

W ubiegłym roku wykonano następujące prace:

Ukończono magazyn parkowy nr 33/464, murowaną stajnię oraz przebudowę domu oficerskiego położonego naprzeciw głównego gmachu Koszar Aleksandrowskich.

Murowany, piętrowy magazyn prowiantowy.

W forcie Śliwickiego ukończono mur szyi.

Kontynuowano: budowę kaponier szyi i centralnej kaponier z ich podziemnymi chodnikami.

Za mury skarp nasypano ziemię.

Wykonano stopnie do pomnika pułkownika Śliwickiego.

Rozpoczęto: murowany, piętrowy dom oficerski za kurtyną 1-go frontu Cytadeli nr 19/56 oraz w forcie Śliwickiego murowaną redutę przed narożnikiem flesza.

Przebudowano małe kazamaty przedniej części reduty 3-go frontu z powodu pojawienia się na nich rys spowodowanych przez bagnisty grunt, będący pozostawieniem

stałością po dawnym, znajdującym się tu głębokim stawie.

Zlikwidowano część wału miejskiego położoną przed 3-cim frontem.

Zlikwidowano część nasypu znajdującego się za drogą biegnącą od rogatki Marymonckiej w kierunku drogi na Bielany oraz wykonano nasyp w postaci stoku na brzegu Wisły między bramą Michajłowską a kuwetą biegnącą od kaponier 4-go frontu do rzeki.

Zbudowana w 1833 roku w Koszarach Aleksandrowskich cerkiew pod wezwaniem Św. Spirydiona została przekazana Warszawskiej Komisji Duchownej w celu przesłania do Siedlec.

Znajdujące się obok Koszar Aleksandrowskich drewniana szopa oraz dwie stajnie zostały rozebrane i przeniesione do Koszar Wołyńskich.

Drewniany cekhaus, znajdujący się na miejscu budowanego domu za kurtyną 1-go frontu został przeniesiony do Koszar Mikołajewskich.

10 grudnia zamarzła Wisła.

1838

Zgodnie z Najwyższą wolą 2-gi bastion Cytadeli został nazwany na cześć naczelnika inżynierów armii czynnej inżyniera generała lejtnanta Dehna, bastionem Dehna.

22 lutego Wisła ruszyła.

23 lutego Cesarz zaakceptował propozycję generała lejtnanta Dehna zmian wysokości nasypów wału głównego i drogi wałowej Cytadeli.

Podczas wiosennego wylewu poziom wody w Wiśle podniósł się do 15 stóp i 6 cali ponad normę i wdarła się ona na parter koszar obronnych oraz na górne piętra kaponier szyi w forcie Śliwickiego.

18 czerwca Cesarz obejrawszy Cytadelę i fort Śliwickiego raczył uznać, że wszystkie prace zostały wykonane w jak najlepszy sposób i wszystkie nowo zbudowane budynki wyróżniają się estetycznym wykończeniem i solidnością wykonania.

nia, co znalazło wyraz w Najwyższym rozkazie z tego samego dnia.

23 i 24 czerwca w obecności Jego Cesarskiej Mości został przeprowadzony pokazowy szturm Cytadeli.

9 października silna burza zerwała dach z koszar obronnych w forcie Śliwickiego oraz blaszane pokrycie w niektórych miejscach na murach obronnych.

Kontynuowano rozpoczętą w zeszłym roku budowę reduty przed narożnikiem flesza.

Położono kordony na skarpowe ściany głównego dzieła oraz flesza fortu Śliwickiego.

Na parterze centralnej kaponiery położono ceglana podłogę. Wykończono kaponieri centralną i szyjną.

Stok zewnętrzny fortu Śliwickiego został usypany w odpowiednim profilu, a później podwyższony przy kaponierach szyjnych o 3, a przy narożniku flesza o 4 stopy.

W szyi ułożono dwie drewniane rury podziemne służące do spuszczenia wody z kanałów, zbudowanych pod kaponierami szyjnymi.

Usypano tamę w szyi fortu Śliwickiego w celu zabezpieczenia jego wnętrza przed uszkodzeniami powodowanymi przez wylewy Wisły.

Postawiono 10 budek wartowniczych na esplanadach Cytadeli i fortu Śliwickiego.

Za stokiem 4-go frontu rozpoczęto budowę łaźni oraz szop drewnianych do przechowywania węgla.

3 września z woli Jego Cesarskiej Mości została zatwierdzona propozycja generałów Feldmana i Filosofowa uzbrojenia kazamat i redut za murem w Aleksandrowskiej Cytadeli samymi koronadami.

W ciągu tego roku na polecenie Głównodowodzącego Księcia Warszawskiego generał major Richter sporządził plan Warszawy.

7 grudnia Wisła zamarzała.

1839

7 lutego lód puścił, 16 marca Wisła była całkowicie wolna od lodu.

W marcu (13, 14 i 15) w obecności Jaśnie Oświeconego Głównodowodzącego armią czynną zostało przeprowadzone próbne strzelanie z ambraszur kazamat, wykorzystano w tym celu górne piętro lewej baterii flankowej w szyi Cytadeli.

Po oddaniu 1000 strzałów z dział różnego kalibru, w kazamatach nie stwierdzono żadnych uszkodzeń.

W czasie wiosennego wylewu Wisły w okresie od 8 kwietnia do 2 maja woda wdarła się do kazamat na parterze kaponiery w szyi Cytadeli i osiągnęła wysokość 5 1/2 stopy od podłogi, zaś w forcie Śliwickiego na parterach kaponier centralnej i szyjnej oraz w bateriach kątów barkowych głównego dzieła doszła do wysokości 4 1/2 stopy od podłogi.

25 lipca silna burza z ulewным deszczem i gradem zerwała prawie cały dach z kaponiery 1-go frontu i pokrycia cynkowe z murów obronnych; podobne uszkodzenia powstały w Koszarach Aleksandrowskich i w budowlach żołnierskich.

Podczas nadzwyczajnego wylewu Wisły, który zaczął się 16 sierpnia, a kulminację osiągnął 19 sierpnia, została zalana droga wzdłuż lewego brzegu rzeki i cały parter kaponiery w szyi Cytadeli. W forcie Śliwickiego napór wody zerwał tamę i zalał wnętrze umocnienia, przy czym woda w koszarach obronnych sięgnęła do połowy wysokości otworów strzelniczych na parterze.

Prace w tym roku były prowadzone tylko w forcie Śliwickiego. Były to prace następujące:

Ukończono kaponiery w szyi.

Redutę przed fleszem doprowadzono do stanu surowego.

Przed koszarami obronnymi wzniesiono pomnik pułkownika Sztabu Generalnego Śliwickiego, sfinansowany przez Bank Polski, według projektu architekta Briułowa.

Podniesiona została o 2 stopy droga kryta, na niej usypano 4 trawersy. Obłożono darnią przeciwskarpe głównej fosy. U podnóża stoku zewnętrznego ustawiono przeszkody. Poprowadzono rurę drewnianą umożliwiającą odpływ wody z fosy.

18 grudnia Cesarz zatwierdził plan generalny przyczółka mostowego fortu Śliwickiego z zaznaczeniem prac niezbędnych dla zatrzymania wód Wisły, przenikających do wnętrza fortu.

23 listopada Wisła zamarzła, 17 grudnia lód stopniał, 26 grudnia rzeka znowu stanęła.

1840

15 stycznia lód ruszył, 5 lutego w niektórych miejscach stanął. 21 marca Wisła ruszyła.

12 kwietnia spłonął magazyn artylerii i resortu inżynierii. Przyczyna pożaru nie została wyjaśniona. Zaczął się on w pomieszczeniu garnizonu artyleryjskiego, gdzie dwie godziny wcześniej malowano pociśki gorącą farbą.

W forcie Śliwickiego zostały ulokowane punkty zborny rekrutów i warszawska drużyna inwalidów.

W tym roku Cytadelę odwiedzili Jego Cesarska Wysokość Następca tronu Cesarzewicz (11 i 12 marca), Jego Cesarska Mość Cesarz (20 i 24 maja), ich Cesarzowskie Wysokości Arcyksiężęta Ferdynand Este i Ferdynand Modeński (23 maja).

W tym roku ukończono koszary obronne i centralną kaponierę w forcie Śliwickiego.

Przedpiersie głównego dzieła i flesze odpowiednio sprofilowano, nadano im odpowiedni kąt nachylenia, obłożono darnią. Ukończenie tych prac zaplanowano na rok następny zgodnie z wolą Jego Cesarzowskiej Mości, wyrażoną podczas wizyty w Cytadeli w maju tego roku.

18 listopada lód na Wiśle ruszył, zaś 22 - stanął.

1841

9 marca Wisła ruszyła.

27 maja i 14 lipca odwiedził Cytadelę Jego Królewska Wysokość Następca tronu Wielki Książę Ludwik Heski, zaś 5 września jego Cesarska Mość z Jego Mością Królem Prus.

Został odbudowany magazyn artyleryjski, zniszczony przez pożar w ubiegłym roku.

Rozpoczęto prace związane z zainstalowaniem w forcie Śliwickiego urządzenia do osuszania rowów tego umocnienia.

Ukończono sypanie przedpiersi głównego dzieła i fleszy z obłożeniem zewnętrznych stoków darnią.

21 grudnia Wisła zamarzła.

1842

24 lutego naczelnikiem Drużyny Inżynierów został mianowany inżynier pułkownik Wieniediktow.

9 czerwca dowódcą garnizonu artylerii mianowano podpułkownika Siemiewskiego, zaś 19 czerwca komendantem Cytadeli został mianowany generał lejtnant Fedorenko.

Cesarz po obejrzeniu Cytadeli (28 września) raczył ocenić jej stan jako bardzo dobry, co znalazło wyraz w Najwyższym rozkazie z tegoż dnia.

Ponadto Cytadelę uhonorowali swoją obecnością: Jego Królewska Wysokość Książę Eugeniusz Wirtemberski (13 lipca), Jego Cesarska Wysokość Wielki Książę Michał Pawłowicz (3 października) i Jego Królewska Wysokość Książę Aleksander Hessen-Darmsztacki (24 grudnia).

Na brzegu Wisły przy kaponierze 1-go frontu zbudowano budkę dla wioślarzy i wiatę dla łodzi.

W forcie Śliwickiego w lewej kaponierze szyjnej ustawiono urządzenia do osuszania rowów.

1 listopada została zlikwidowana wojskowo-robocza rota nr 14, na jej miejsce skierowano do Cytadeli rotę wojskowo-roboczą nr 9.

W południe 24 grudnia Wisła zamarzła, ale w nocy na 25 grudnia lód puścił.

1843

9 kwietnia z nieznanych przyczyn spłonęła drewniana wiata przy budynku państwowym zwanym domem Ratkowskiego stojącym na esplanadzie Cytadeli przed 4-tym bastionem.

Od 29 lipca do 9 sierpnia poziom wody w Wiśle wzrósł do 15 stóp i 10 cali ponad normę.

23 listopada komendantem Cytadeli został mianowany generał lejtnant Renne I.

W tym roku Cytadelę raczyli odwiedzić: 13 czerwca Jego Królewska Wysokość Książę Fryderyk Heski, 15 lipca Jego Cesarska Wysokość Wielki Książę Michał Pawłowicz, 20 lipca Jego Królewska Wysokość Wielki Książę Meklemburg-Schweriński i 12 września Jego Cesarska Mość Cesarz.

Przebudowano łaźnię za stokiem na przedpolu 4-go frontu i zbudowano rezerwuar umożliwiający zaopatrzenie jej w wodę.

28 grudnia Wisła zamarzła.

1844

2 marca puścił lód, zaś 19 tego miesiąca Wisła całkowicie była oczyszczona z lodu.

Nadzwyczajny wylew Wisły 25, 26 i 27 czerwca, w czasie którego poziom wody sięgnął 21 stóp i 3 cale powyżej normy, uszkodził prace ziemne prowadzone w forcie Śliwickiego, zaś ciągle deszcze uszkodziły dzieła tego umocnienia.

W Cytadeli została zbudowana suszarnia według projektu dymisjonowanego lekarza sztabowego Puternickiego, można w niej wysuszyć w ciągu doby do 300 ćwierci mąki przeznaczonej do długiego przechowywania.

Zbudowano wiatę dla kanonierów.

Nad głównym gmachem Koszar Aleksandrowskich zbudowano wieżę z telegrafem, umożliwiającą łączność z twierdzą nowogiejorgijewską (Modlin).

Na Pradze w pobliżu fortu Śliwickiego zlikwidowano umocnienia wzniesione przez buntowników w 1831 roku, rozpo-

częto równanie terenu i odsunięcie drogi od stoku zewnętrznego tego umocnienia.

26 listopada Wisła zamarzła.

1845

1 marca komendantem Cytadeli został mianowany generał lejtnant hrabia Symonicz.

3 marca dowódca artylerii garnizonowej został podpułkownik Wasylkowski.

21 marca Wisła ruszyła.

Od spowodowanego naporem lodu wysokiego poziomu wody ucierpiały prace prowadzone na brzegu.

10 maja Jego Cesarska Mość, wizytując Cytadelę, stwierdził, że wszystkie budynki i umocnienia twierdzy są utrzymane we wzorowym porządku, co zostało wyrażone z Najwyższym rozkazem z tegoż dnia.

Od 2 grudnia do 21 lutego 1846 roku ruszał lód.

26 grudnia Jego Cesarska Mość odwiedził Cytadelę.

1846

9 i 22 maja Jego Cesarska Mość z Jego Królewską Wysokością Księciem Pruskim raczył obejrzeć Cytadelę. Ponadto uhonorowali Cytadelę swoją obecnością Ich Cesarskie Wysokości: Książę Piotr Oldenburski (8 maja), Wielki Książę Konstanty Mikołajewicz (18 października), Cesarzewicz Następca tronu Aleksander Mikołajewicz i Wielki Książę Michał Pawłowicz (23 listopada).

Teren wokół fortu Śliwickiego został uporządkowany.

Tama w szyi została podniesiona do wysokości 24 cali ponad normalny poziom wody.

7 listopada lód puścił, 4 grudnia Wisła stanęła.

1847

1 stycznia dowódcą Drużyny Inżynierów został mianowany inżynier kapitan Golikow.

20 stycznia Cesarz zatwierdził projekt baszty obronnej przed 2-gim frontem Cytadeli.

13 marca Wisła ruszyła.

15 kwietnia raczył odwiedzić Cytadelę Jego Cesarska Wysokość Wielki Książę Michał Pawłowicz.

1 października Jego Cesarska Mość z Ich Cesarskimi Wysokościami Następcą tronu Cesarzewiczem i Wielkim Księciem Konstantym Mikołajewiczem obejrzawszy Cytadelę stwierdzili, że wszystkie elementy twierdzy są utrzymane we wzorowym stanie i porządku, co zostało stwierdzone w Najwyższym rozkazie z tegoż dnia.

Po obejrzeniu Cytadeli Jego Cesarska Mość w otoczeniu Ich Wysokości zaszczytli swoją Najwyższą i Najmiłościvszą obecnością naczelnika inżynierów armii czynnej inżyniera generała Dehna, chorującego w wyniku potłuczenia się.

Przed 2-gim bastionem rozpoczęto budowę baszty obronnej oraz drewnianego przeciwinowowego chodnika z rurą wodociągową.

Rozebrano drewniany magazyn prochu w 5-tym półbastionie i domy prywatne o nr nr 39, 2052, 2053, 2054, 2085, 2086, 2087, 2088, 2089, 2090, 2106 i 2107.

8 grudnia Wisła zamarzła.

1848

6 stycznia z nieznanых przyczyn spłonęła część łaźni, znajdującej się za stokiem 4-go frontu.

16 lutego Wisła ruszyła.

W nocy z 4 na 5 listopada silny porywisty wiatr uszkodził blaszane dachy na budowach Cytadeli i fortu Śliwickiego.

31 marca Cesarz zatwierdził plany baszty obronnej przed 2-gim frontem Cytadeli, unieważniając pierwszy projekt tej baszty z 1847 roku.

Wykonano w tym roku następujące prace:

Kontynuowano budowę baszty przed 2-gim bastionem, zbudowano w stanie surowym mury i sklepienia.

Na dziedzińcu tej baszty wykonano okrągłą studnię kamienną.

Obok szpitala Aleksandrowskiego zbudowano murowaną lodownię.

Naprawiono urządzenia hydrotechniczne na brzegach Wisły przy Cytadeli i forcie Śliwickiego.

Przebudowano zniszczony most Konstantynowski.

Rozebrano podchodzące pod esplanadę 2-go frontu domy prywatne o nr 1846 i 1847.

W związku z postawieniem twierdzy zachodniego Okręgu Inżynierii w stan gotowości bojowej w Cytadeli Aleksandrowskiej i forcie Śliwickiego przeprowadzono następujące roboty:

Pod drogą wałową Cytadeli zbudowano 6 drewnianych małych magazynów prochu.

W celu utrzymania łączności Cytadeli z fortem Śliwickiego zbudowano 4 małe łodzie i most z tratw, zbudowano jego przystanie, przeprowadzono drogę od mostu do tamy fortu Śliwickiego, a stamtąd do szosy S-Petersburskiej.

Budkę dla wioślarzy stojącą przy kaponierze 1-go frontu przeniesiono bliżej mostu.

W kuwetach prowadzących od kaponier 1-go i 4-go frontu do Wisły w miejsce zmurszałej postawiono nową palisadę, zaś przez drugą kuwetę przerzucono drewniany most zwodzony.

W forcie Śliwickiego szyja flesza została zamknięta palisadą z bramą zaporową.

W koszarach obronnych na wysokości półpiętra wykonano otwór, nad którym w sklepieniu zamocowano hak w celu uzbrojenia koszar 36-funtowymi armatami.

Odnowiono sklepienia prawej baterii skrzydłowej 3-go frontu, gdzie powstały rysy z powodu źródeł, które pojawiły się przy fundamentach.

W związku ze zbliżaniem się zimy na początku listopada został zdemontowany ze względów bezpieczeństwa most pontonowy.

23 listopada Cesarz zatwierdził projekt części baszty obronnej budowanej przed 2-gim bastionem.

8 grudnia łód puścił, 9 tego miesiąca Wisła stanęła.

1849

14 stycznia łód ruszył, w ciągu 2 miesięcy na przemian puszczal i znowu zamarał.

8 marca Wisła była całkowicie oczyszczona z lodu.

W kwietniu odtworzono most pontonowy.

27 kwietnia Cesarz zatwierdził projekt baszty obronnej przed 4-tym bastionem, przedłożony przez inżyniera generała Dehna.

10 maja Jego Cesarska Mość z Jego Cesarską Mością Cesarzem Austriackim odwiedziwszy Cytadelę, raczył uznać, że wszystkie budynki i umocnienia znajdują się w doskonałym stanie, co zostało ogłoszone w Najwyższym ukazie tegoż dnia.

14 maja Jego Cesarska Mość raczył obejrzeć prace prowadzone na basztach przed 2-gim i 4-tym bastionem Cytadeli.

14 czerwca Jego Cesarska Mość obejrzawszy budowane baszty przed 2-gim i 4-tym bastionem polecił dowódcy drużyny roboczej zameldować naczelnikowi inżynierów armii czynnej, że prace prowadzone są wspaniale i z jak najlepszymi rezultatami. Następnie rozpytał o budowę baterii i obejrzawszy przylegające do niej tereny, Jego Cesarska Mość uznał za konieczne zbudowanie tam ostrokołu, po czym raczył przejechać przez Cytadelę.

23 lipca Jego Cesarska Mość z Jego Cesarską wysokością Następcą tronu Cesarzewiczem obejrzawszy prace przy budowie baszty przed 4-tym bastionem i sypaniu baterii przed 5-tym półbastionem, racyli przejechać przez Cytadelę.

13 sierpnia woda w Wiśle zaczęła podnosić się i osiągnąwszy 16 sierpnia 13 1/4 stopy wysokość, zalała drogę przy kaponierze w szyi, zaś napór wody i płynące rzeką bierwiona i faszyny zerwane z

umocnień brzegów wyspy Saska Kępa, wyrwały z mostu od strony fortu Śliwickiego 14 tratw, które dzięki wysiłkom drużyny zostały zatrzymane w niedalekiej odległości.

Prowadzone w tym roku prace były następujące:

Została wykończona baszta przed 2-gim bastionem, jej sklepienia pokryto asfaltem i blachą oraz zasypano ziemią; w szyi baszty przerzucono przez rów zwodzony most.

Zbudowano w stanie surowym basztę przed 4-tym bastionem Cytadeli, most zwodzony w szyi, w jednej z kazamat na parterze wykonano okrągłą kamienną studnię.

Rozebrano roгатkę Marymoncką wraz ze stojącymi w jej pobliżu domkami, wszystko to postawiono na innym, wybranym miejscu.

Przed 1-ym frontem Cytadeli oczyszczono teren, aby umożliwić jego ostrzał z baszty przed 2-gim bastionem.

Naprzeciw tej baszty poprowadzono drogę w kierunku ulicy Zielonej.

Przed 3-cim frontem wyrabano sad, przedłużono rurę kamienną odprowadzającą wodę z esplanady do kuwety głównej fosy oraz uporządkowano teren.

Przed 5-tym półbastionem, na drodze prowadzącej od roгатki Marymonckiej do drogi na Bielany usypano baterię ziemną z 2 blokhauzami, drewnianym magazynem prochu i palisadami w fosie i w szyi.

W celu wznowienia komunikacji wykonano nową drogę przed baterią.

Poszerzono kuwety prowadzące od kaponier 1-go i 4-go frontu w kierunku Wisły, przebudowano most zwodzony w kuwecie przy kaponierze 4-go frontu.

Teren pomiędzy brzegiem Wisły (wzmocniony faszynami) a profilem stoku przed 1-ym półbastionem (obłożonym darniną) został oczyszczony, aby umożliwić jego ostrzał z kaponier nadbrzeżnej Cytadeli.

Poszerzono dwoje drzwi w murach obronnych 1-go i 3-go frontu.

Rozebrano stojące w pobliżu przedpola domy prywatne o nr nr 14, 14b, 1848, 1849, 1898, 1899, 1938, 1850/1938, 1939, 1940, 1941, 1943, 1944, 1949, 1950, 2529, 2534, 2535, 2537, 2538, 3131, 3132a, 3132b, 3132c i 3132d.

15 września Cesarz zatwierdził przedstawiony przez inżyniera generała Dehna projekt baterii przed 4-tym frontem Cytadeli.

W październiku został rozebrany most z trawek.

12 listopada ruszył lód.

13 listopada Wisła miejscami zamrzła.

1850

W nocy z 17 na 18 stycznia oraz 22, 23 i 24 lutego silny porywisty wiatr uszkodził blaszane pokrycia na budowach obronnych Cytadeli i fortu Śliwickiego.

2 marca stopniał lód i przez 2 tygodnie poziom wody w Wiśle był podniesiony do 18 stóp, wskutek czego bystry nurt wyrządził następujące szkody:

Został rozmyty i zniszczony profilowany stok zewnętrzny przed 1-ym półbastionem Cytadeli: faszyna, którą był obłożony, została oderwana od brzegu i uniesiona przez wodę.

Zbudowana na lewym brzegu Wisły naprzeciw Bramy Iwanowskiej stała przystań dla mostu z trawek została połamana i porwana przez krę.

Stoki przed 5-tym półbastionem baterii ziemnej zostały zniszczone przez wodę, która przedostała się z Wisły do fosy przez drogę i znajdującą się w szyi baterii przeszkodę ziemną.

W kuwetach biegnących od kaponier 1-go i 4-go frontu Cytadeli ku Wiśle zostały podmyte i naruszone stoki, 32 pale z palisad wyrwane i połamane, z czego 19 porwała woda.

Przy kaponierze szyjnej Cytadeli woda rozmyła trotuar z rowkiem odprowadzającym wodę, połamała i uniosła drewniane przeszkody.

Wewnątrz kaponier przy 2 ambrazurach zostały rozbite osłony, miejscami uszkodzony licowy mur ceglany oraz zerwana część rury wodociągowej ze znajdującą się obok niej drewnianą skrzynią.

W forcie Śliwickiego opadła część stoku wewnętrznego tamy oraz została zniszczona droga na prawym brzegu Wisły od byłego mostu z trawek do tamy, część nawierzchni faszynowej tej drogi została uniesiona przez wodę.

Ponadto został mocno rozmyty lewy brzeg Wisły...

Koszt wszystkich uszkodzeń wyceniono na sumę 4938 rubli srebrnych i 48 kopiejek.

13 maja Jego Cesarska Mość w towarzystwie Następcy tronu Cesarzowicza oglądając Cytadelę i basztę obronną przed 4-tym bastionem, raczył być bardzo zadowolony zarówno z powodu starannego i estetycznego wykończenia nowo powstałych umocnień, jak i utrzymania wcześniej zbudowanych obiektów obronnych Cytadeli, co znalazło wyraz w Najwyższym rozkazie z tegoż dnia.

W tym roku wykonano następujące prace:

Zostały ukończone rozpoczęte w ubiegłym roku: baszta przed 4-tym bastionem, nasyp przed 5-tym półbastionem baterii ziemnej oraz przygotowanie terenu przed 3-cim frontem Cytadeli.

Przy bramie Iwanowskiej naprzeciw gmachu głównego Koszar Aleksandrowskich została zbudowana drewniana kuźnia z warsztatami.

W kątach rozwartych dzieł Cytadeli i fortu Śliwickiego usypano 12 ukrytych baterii dla dzieł typu obronnego, zaś na krańcach głównego dzieła fortu Śliwickiego przy kaponierach szyi usypano dwa przedpiersia w celu ustawienia na każdym z nich po trzy działa dużego kalibru umożliwiające ostrzeliwanie terenu przed 4-tym frontem Cytadeli przez rzekę.

Poprowadzono drogę między nową rogatką Marymoncką i dolną drogą Bielańską.

Między Cytadelą i fortem Śliwickiego zorganizowano łączność sygnalizacyjną za pomocą prostego urządzenia ręcznego.

W 3 latach 1-go Pawilonu Koszar Aleksandrowskich wykonano drewniane przegrody dla żonatyh szeregowych.

Zbudowano wiatę z dachem gontowym obok hauptwachy Koszar Aleksandrowskich, w celu ustawienia tam dwóch drewnianych skrzyń.

W kuwetach przy 1-ej i 4-ej kaponierze wykonano nasypy ziemne obłożone brukiem.

Zlikwidowano starą palisadę znajdującą się w Cytadeli przy wewnętrznym stoku skarpy, który został obłożony darnią.

Rozpoczęto prowadzenie drewnianej galerii minowej z rowu baszty znajdującej się przed 4-tym bastionem do rowu tegoż bastionu, lecz praca została przerwana, a wykopane studnie zasypane z powrotem z powodu odkrycia dużej ilości źródeł i napływu wód gruntowych.

Naprawiono szkody wyrządzone przez wichurę w styczniu i lutym, oraz przez wylew Wisły podczas wiosennych roztopów za wyjątkiem:

1) drogi wiodącej od rzeki wzdłuż jej prawego brzegu do tamy fort Śliwickiego, 2) stałej przystani mostu na tratwach na lewym brzegu i 3) uszkodzonej części palisady w kuwetach prowadzących od 1-ej i 4-tej kaponierzy do Wisły.

Zakupiono działki oznaczone nr 16, 2084, 2076, 1903, 2903, 3130 i 3133 w celu poszerzenia i uporządkowania esplanady przed 2-gim i 3-cim frontem Cytadeli oraz posiadłość Mulkowo położoną przed 4-tym frontem, gdzie zaplanowano zbudowanie stałego umocnienia w postaci baterii.

6 października Jego Cesarska Mość obejrzawszy basztę zbudowaną przed 4-tym bastionem Cytadeli, raczył okazać duże zadowolenie z powodu solidnego jej wykończenia, zaznaczył przy tym, że widzi konieczność zainstalowania w basztach szafek amunicyjnych i kufrów pod łózkami.

W tym samym dniu ich Cesarskie Wysokości Wielcy Książęta Mikołaj i Michał Mikołajewicze oraz Jego Królewska Wysokość Książę Wirtemberski raczyli oglądać dzieła Cytadeli, znajdujące się w niej budynki i baszty obronne.

Oprócz tego Cytadelę zwiedziła Jej Cesarska Wysokość Wielka Księżna Olga Mikołajewna (9 października); Jego Królewska Wysokość Książę Niderlandzki, któremu towarzyszył generał feldmarszałek Książę Warszawski hrabia Paskiewicz Erywański (26 września); Książęta Niderlandzki i Sachsen-Weimarski (20 października); Książęta Pruski Adalbert i Meklemburg Streliski (26 października) oraz Książę Georg Meklemburg Streliski (19 grudnia).

Od 15 grudnia przez cały miesiąc, w zależności od siły mrozu, płynęło rzeką więcej lub mniej kry lodowej, która zatrzymała się w nocy na 1 stycznia wzdłuż prawego brzegu Wisły.

Silny, porywisty północno-zachodni wiatr trwający nieprzerwanie od 25 do 28 października, ponadto grad 26 października oraz burza 27 tego miesiąca spowodowały nieznaczne szkody w budynkach wojskowych Cytadeli i fortu Śliwickiego.

Silna burza nocą z 5 na 6 grudnia 1850 roku i porywisty północno-zachodni wiatr spowodowały uszkodzenia w niektórych budowlach przyczółka mostowego fortu Śliwickiego i Warszawskiej Aleksandrowskiej Cytadeli, niedużej ilości blaszanych dachów na budynkach wojskowych wewnątrz Cytadeli.

Kosztorys naprawy tych szkód został zatwierdzony w 1851 roku.

1851

Łód na Wiśle, który zatrzymał się przy jej prawym brzegu, na miejscach płytszych i częściowo pośrodku rzeki, puścił 11 lutego, a już 14 lutego rzeka pod Cytadelą była wolna od lodu.

14 marca gwałtowny przybór wody w Wiśle spowodował wyrwanie i porwanie przez wodę części drewnianego ogrodzenia, mianowicie: 18 desek obok pralni

szpitalnej znajdującej się w Warszawie za Koszarami Ułańskimi.

17 marca rzeka była całkowicie wolna od lodu.

Uszkodzeń brzegów Wisły przy Cytadeli i forcie Śliwickiego tym razem nie było.

15 kwietnia zorganizowano państwowy transport w celu utrzymania połączenia Cytadeli z fortem Śliwickiego.

8 maja Jej Cesarska Mość Cesarzowa w towarzystwie Wielkich Księżąt Mikołaja i Michała Mikołajewiczów raczyła odwiedzić Cytadelę.

9 maja Jego Cesarska Mość przejechał obok baszt przed 2-gim i 4-tym bastionem Cytadeli, zaś stamtąd brzegiem Wisły raczył przejechać przez Cytadelę.

10 maja Jego Królewska Wysokość Wielki Książę Meklemburski raczył odwiedzić Cytadelę i baszty obronne przed 2-gim i 4-tym bastionem Cytadeli.

27 maja Cesarz raczył obejrzeć teren naprzeciw 1-go frontu zwany Górą Dominikańską i rozkazał zbudować w tym miejscu fort Św. Włodzimierza.

31 maja Jego Królewska Wysokość Książę Pruski Fryderyk Wilhelm raczył zwiedzić Cytadelę i basztę obronną przed 4-tym bastionem Cytadeli.

Na skutek ulewnych deszczów na początku lipca, a zwłaszcza w dniu 6 lipca, powstały niewielkie obsunięcia ziemi na stoku szyi Cytadeli oraz w rowie odprowadzającym wodę z magazynu prochowego.

17 października Jego Cesarska Wysokość Wielki Książę Konstanty Mikołajewicz i Jej Cesarska Wysokość Wielka Księżna Aleksandra Józefowna raczyły zwiedzić Cytadelę.

W roku bieżącym zostały wykonane następujące prace:

Zbudowano w stanie surowym magazyny prochowe w galeriach w celu przechowywania 5000 pudów prochu, na placu 5-go półbastionu Cytadeli.

Rozpoczęto budowę fortu Św. Włodzimierza przed 1-y frontem Cytadeli na tzw. Górze Dominikańskiej, wykonano następują-

ce prace: wykopano ziemię pod główną fosę baszty, zbudowano dwie galerie minowe i jedną małą kaponierę nad fosą baszty.

Zbudowano: 1) drewniany warsztat do prac laboratoryjnych w Cytadeli między lewą nadbrzeżną baterią skrzydłową i średnią kaponierą szyi; 2) budynek służący do odlewania kul i gotowania substancji; 3) toaletę i drewniane ogrodzenie z bramą tworzące dziedziniec drewniany magazyn prochowy poza dziedzińcem w pobliżu budynków laboratoryjnych.

Założono piorunochrony przy basztach obronnych przed 2-gim i 4-tym bastionem cytadeli.

Założono ogród przy II pawilonie Koszar Aleksandrowskich dla szpitala Aleksandrowskiego.

Z prac hydrotechnicznych w ciągu tego roku wykonano następujące:

Położono 15 rzędów faszyny różnych rozmiarów na całej rozciągłości płytkiej odnogi podchodzącej ku baterii ziemnej przed Cytadelą mających sprzyjać tworzeniu się w niej nasypów z piasku nanoszonego przez wodę.

Przeprowadzono prace próbne według systemu Głównego Inspektora Francji do spraw komunikacji De Fontaine'a mające na celu umocnienie podnóża lewego brzegu Wisły przy kaponierze nadbrzeżnej Cytadeli.

Naprawiono szkody wyrządzone przez silny wiatr w październiku i grudniu 1850 roku oraz przez wylew Wisły i ulewę w lipcu 1851 roku.

Wykupiono działki o nr nr 1835, 1951, 1952, 1894, 1898, 1899, 1901, 1902, 1904, 1905, 1906, 1910, 1945b, 1954, 2083 i 2531 w celu poszerzenia i rozplanowania esplanady przed 2-gim i 3-cim frontem Cytadeli i pod powstający fort Św. Włodzimierza przed 1-y frontem.

[Zgodnie z oryginałem w tłumaczeniu podano daty według starego stylu; przy przeliczaniu na nowy należy dodać 12 dni - red.]

Części składowe Twierdzy

Cytadela Warszawska Aleksandrowska składa się z Cytadeli jako takiej i poszczególnych umocnień.

Cytadela:

Ma 4 fronty bastionowe regularnego narysu, tworzące dwa półbastiony nadbrzeżne i trzy bastiony, ponumerowane jak: I, II, III, IV i V poczynając od górnego półbastionu.

Części składowe każdego frontu to:

Półbastion I, którego lewe czoło przylega do ściany obronnej, zamykającej szyję Cytadeli. Na nim ustawiono maszt flagowy.

Bastion II (Inżyniera-Generała Dehna z małym drewnianym magazynem prochu.

Łamana na zewnątrz kurtyna I-go frontu, w niej wyjście z dwoma magazynkami prochu, dwie piwnice drewniane. Kaponiera piętrowa murowana I-go frontu z podziemnym chodnikiem, przystosowanym do obrony karabinowej; flankując lewe czoło I-go półbastionu daje ona możliwość ostrzeliwania również lewego brzegu Wisły. W niej znajduje się mieszkalnych kazamat - 15

Śródszaniec murowany I-go frontu, w nim ścianka obronna w rowie I-go frontu z dwoma bateriami skrzydłowymi (każda na 10 dział)

- liczba kazamat mieszkalnych - 4,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 10
- liczba kazamat mieszkalnych - 12.

Pod stokiem I-go frontu znajduje się kanał wodociągowy, zaś na dziedzińcu - studnia murowana obudowana.

Bastion III

W kurtynie środkowej brama Konstantynowska z umocnioną budką dla wartownika

- liczba kazamat mieszkalnych - 4,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

W prawej kurtynie, w rogu - drewniana piwnica

- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

Przed kurtyną zbudowano most drewniany przez rów twierdzy z częścią podnoszoną przed Bramą Konstantynowską.

Śródszaniec murowany 2-go frontu składający się z dwóch części, połączonych ścianką obronną, w której znajdują się wrota z mostem zwodzonym

- liczba kazamat mieszkalnych - 6,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 4

Ścianka obronna w rowie na 2-m froncie z dwoma bateriami flankowymi (każda na 10 dział)

- liczba kazamat niemieszkalnych - 12

Bastion IV

Kurtyna III i IV bastionów z wyjściem, pod którym znajduje się rura wodociągowa z drewnianą piwniczką prochową

- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

Śródszaniec murowany III frontu, w nim:

- liczba kazamat mieszkalnych - 4,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 10.

Ścianka obronna w rowie III frontu z dwoma bateriami flankowymi (każda na 10 dział) w tym pod prawą połową stoku II frontu znajduje się kanał podziemny ze śluzami dla odprowadzenia wód z esplanady do rowu Cytadeli.

Półbastion V

Łamana ku zewnętrznej stronie kurtyna 4-go frontu z drewnianą piwniczką prochową.

Pod prawą połową kurtyny rura wodociągowa.

Kaponiera piętrowa murowana 4-go frontu przed środkiem kurtyny z przejściem

- liczba kazamat mieszkalnych - 17.

Szyja Cytadeli zamknięta ścianką murowaną obronną między I i V półbastionami, w której znajdują się:

Brama Michajłowska z umocnioną wartownią i mostem podnoszonym; rów otrzymuje możliwość obrony z bocznych kazamatów.

- liczba kazamat mieszkalnych - 2,

- liczba kazamat niemieszkalnych - 2.

Główna Brama Iwanowska z dwoma trawersami i dwoma wrotami bocznymi dla wejścia na brzeg Wisły

Dwie murowane baterie piętrowe w szyi Cytadeli, z których prawa skierowana jest w górę biegu Wisły, a lewa w dół biegu rzeki, w każdej z nich mieszkalnych pomieszczeń

- liczba kazamat mieszkalnych - 8

W środku szyi, na brzegu Wisły, znajduje się murowana kaponiera piętrowa, oddzielona od Bramy Iwanowskiej łączem murowanym, w którym znajduje się kazamat mieszkalnych - 8

Na całą długość rowu wykopano kuwetę, u podnóża której znajduje się ogrodzenie z żywych drzew wierzby, zaś w częściach odchodzących od kaponier 1 i 4-go frontów do Wisły - wysoka palisada.

Wzdłuż szczytu i u podnóża wewnętrznej strony drogi wałowej posadzono drzewa kasztanowe.

Umocnienie mostowe Fortu Śliwickiego

Składa się z głównego dzieła i flesza.

Główne dzieło ma kształt osobno stojącego redanu z murowaną skarżą; czoła jego otrzymują obronę z kaponier szyi, zaś część oddzielna - kaponiere centralne; ten odciniek jest śródszańcem flesza, którego boki (również ze skarżą murowaną) otrzymują obronę tak z kaponier szyi, jak i z baterii, znajdujących się kątach barkowych głównego dzieła; przeciw-skarpa - ziemna; ukryta droga ma przed rozwartymi kątami flesza i głównego dzieła trzy place broni; w pierwszym - znajduje się śródszańiec murowany, a dwa ostatnie są zamknięte poprzecznkami.

Obronne budowle murowane Fortu Śliwickiego są następujące:

skazamatowany śródszańiec w rozwartym placu broni

- liczba kazamat niemieszkalnych - 10

centralna kaponiera piętrowa z przejściem podziemnym

- liczba kazamat mieszkalnych - 4,

- liczba kazamat niemieszkalnych - 8

dwie kaponiere piętrowe w szyi (prawa i lewa) z przejściami podziemnymi i magazynami prochu w każdej z nich

- liczba kazamat mieszkalnych - 8,

- liczba kazamat niemieszkalnych - 11

Dwie skazamatowane baterie w kątach barkowych głównego dzieła z przejściem podziemnym w każdej z nich

- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

Szyja umocnienia jest zamknięta murkiem obronnym z piętrowymi koszarami obronnymi w których pomieszczeń

- liczba kazamat mieszkalnych - 20,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 6

Dla uniknięcia powodzi, mających miejsce w czasie rozlewów Wisły w szyi została usypana tama ziemna, mająca w części lewej kanał murowany ze śluzami dla wypuszczenia wody z rowu umocnienia w czasie niskiego stanu wody w Wiśle.

Przy wysokim stanie wody rowy fortu są osuszane przy pomocy czerpiącego wodę urządzenia napędzanego maszyną parową, a zainstalowanego w lewej kaponierze szyi.

Baszta obronna przed II bastionem Cytadeli

Baszta na planie koła, której część zwrócona do Cytadeli została zastąpiona murewaną, łamaną ku stronie zewnętrznej, ścianką obronną.

Baszta jest piętrowa, jej parter jest przeznaczony do czołowej obrony rowu; zaś piętro górne - do obrony działowej przylegającego terenu, z tego piętra na górę baszty prowadzą kręcone schody, gdzie w wypadku wojny, z ziemi, znajdującej się na sklepieniach może być usypane przedpiersie dla bezpośredniej obrony.

Pośrodku podwórka wewnętrznego znajduje się okrągła studnia.

Baszta jest otoczona rowem (4 sążni szerokości), przez który dokonuje się ruch przez most zwodzony, zbudowany w bramie ścianki obronnej.

Strzelecka skrzydłowa obrona rowu prowadzona jest z dwóch parterowych kaponier.

W celu strzeleckiej skrzydłowej obrony rowu zostały w nim umieszczone dwie kaponiery piętrowe.

Przeciwsarka rowu na wysokości 1 1/2 sążni jest obmurowana, zaś dalej - prawie na poziomie zwieńczenia baszty - przebiega ziemna wewnętrzna spadzistość stoku.

W przeciwsarkapie znajduje się 5 sklepionych placów broni, które broniąc rowu od tyłu ogniem strzelniczym, stanowią również początek 5-ciu przeciwmurów chodników podziemnych

- liczba kazamat mieszkalnych - 19,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 18

Baszta obronna przed IV bastionem Cytadeli

Jest ogólnie biorąc podobna do poprzedniej, różniąc się od niej tylko w następujących szczegółach:

Ścianka szyi ma kształt prostej, a nie łamanej linii.

Studnia znajduje się nie na podwórku, a w jednej z kazamat parteru.

Oprócz 5-ciu sklepionych placów broni w przeciwsarkapie zrobiono jeszcze szósty naprzeciw szyi baszty, stanowiącej początek podziemnego przejścia, które ma prowadzić od baszty do przeciwsarkapy głównego rowu naprzeciw 4-go bastionu Cytadeli

- liczba kazamat mieszkalnych - 19,
- liczba kazamat niemieszkalnych - 19

Bateria ziemna przed 5-m półbastionem Cytadeli

Ma kształt nieregularnego trapezu, składającego się z prostego czoła z dwoma bocznymi skrzydłami skierowanymi ku Cytadeli.

Bateria jest położona na 3-ch poziomach:

w przedpiersiu lewego (górnego) poziomu znajduje się 5 otworów strzelniczych;

w przedpiersiu średniego poziomu - 5 otworów;
poziom dolny jest przystosowany dla strzelania z dział przez nadwalek.

U podnóża ziemnej skarpy i w szyi baterii znajduje się palisada.

Rów jest flankowany z kaponiery drewnianej, znajdującej się przed prawym kątem rozwartym.

Szyja jest ostrzeliwana z blokhauzu, który jednocześnie jest śródszańcem dla baterii

- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

Pod drogą wałową lewej wnęki znajduje się drewniany magazyn prochowy

- liczba kazamat niemieszkalnych - 1

Bateria jest otoczona stokiem nie tylko od strony pola, lecz także w szyi, dla ochrony rowu od zalania wodą w czasie powodzi.

Uzbrojenie artyleryjskie

Uzbrojenie Cytadeli dzieli się na służące do bliskiej obrony i dalekiego zasięgu.

Całość składa się z:

Uzbrojenia bliskiej obrony - 194 działa

Uzbrojenia dalekiego zasięgu - 299 dział

Uzbrojenie bliskiej obrony stanowią:

armat 3-pudowych bombowych - 6

armat 36-funtowych - 4

armat 24-funtowych - 39

armat 6-funtowych - 22

jednorogów 1-pudowych - 17

koronad 96-pudowych - 12

koronad 24-pudowych - 68

moździerzy 5-pudowych - 26

Razem - 194

W forcie Śliwickiego uzbrojenia krótkiego zasięgu w czasie pokoju nie przewiduje się.

Uzbrojenie dalekiego zasięgu w Cytadeli:

dział 3-pudowych bombowych - 6

dział 36-funtowych - 6

dział 24-funtowych - 59

dział 6-funtowych - 23

koronad 96-pudowych - 12

koronad 24-pudowych - 66

jednorogów 1-pudow. - 20

moździerzy 5-pudow. - 29

moździerzy 2-pudow. - 3

moździerzy 1/2 pud. - 12

moździerzy 6-funtow. - 12

Dział wszystkich - 248

Strzelb fortecznych - 48

Uzbrojenie dalekiego zasięgu fortu Śliwickiego:

Dział 36-funtowych	- 6
Dział 24-funtowych	- 6
Dział 6-funtowych	- 9
Jednorogów 1-pud.	- 11
Jednorogów 1/4 pud.	- 2
Koronad 24-funtow	- 25
Moździerzy 2-pudow.	- 2

Razem dział	- 51
Strzelb	- 12

Dział wszystkich	- 299
Strzelb w twierdzy	- 60

Liczba dział dalekiego zasięgu w Cytadeli i forcie Śliwickiego została wykazana według zatwierdzonej przez cara tabeli z 21 lutego 1846 roku.

Dla dział krótkiego zasięgu są: lawety, platformy i inny sprzęt. Na podstawie regulaminu o uzbrojeniu twierdz, zatwierdzonego przez cara 29 XI 1844 r. w Cytadeli znajduje się następująca ilość pocisków:

<u>Kul armatnich</u>	
96-funtowych	- 1200
36-funtowych	- 3600
24-funtowych	- 53200
6-funtowych	- 12800
<u>Bomb</u>	
5-pudowych	- 18900
3-pudowych	- 4800
2-pudowych	- 3500
1-pudowych	- 10400
96-funtowych	- 2400
<u>Granatów</u>	
24-funt.	- 7700
6-funtow.	- 9600
3-funtow.	- 24000
1/2 pud.	- 8400
1/4 pud.	- 1600
<u>Brandkugli:</u>	
5 pudowych	- 2700
3 pudowych	- 600
2 pudowych	- 500
1 pudowych	- 1300
1/2 pudowych	- 1200
1/4 pudowych	- 200
36-funtowych	- 960
24-funtowych	- 5600
Prochu	- 20990 pudów.

Budynki wojskowe, pomieszczenia tymczasowe, magazyny prochu i inne pomieszczenia magazynowe

I

Budynki wojskowe w Cytadeli:

1. Cerkiew prawosławna Św. Aleksandra Newskiego, murowana.
2. Dom piętrowy, murowany (Pawilon III) z ogrodzonym podwórkim.
- 3.4.5. - trzy murowane parterowe złącza, w których znajdują się stajnia i szopa.
6. Szopa drewniana.
7. Wychodek przy kaponierze I frontu.
8. Studnia z pompą na dziedzińcu 4 Pawilonu.

Budynki żoliborskie

9. Dom piętrowy murowany (Pawilon I) z ogrodzonym podwórkim.
Przy nim:
 10. Połączenie murowane w którym - szopa, stajnia i wychodek.
 11. Studnia z pompą.
 12. Murowany dom piętrowy (Pawilon II), ogrodzony.
Przy nim:
 13. Połączenie murowane, w którym - szopa, stajnia i wychodek.
 14. Studnia z pompą.
 15. Dom piętrowy murowany (Pawilon III) z ogrodzonym podwórkim
Przy nim:
 16. Połączenie murowane - szopa, stajnia i wychodek.
 17. Studnia z pompą.
 18. Okrągły budynek murowany, w którym kiedyś znajdowała się [...].
 19. Dom piętrowy murowany za kurtyną I-go frontu Cytadeli z przylegającym do niego parterowym połączeniem, w którym - stajnia, szopa i 2 wychodki.
Przy nim:
 20. Studnia z pompami.
 21. Dom piętrowy, murowany na placu bastionu generała Dehna, z ogrodzonym dziedzińcem.
Przy nim:
 22. Murowane łączenie piętrowe, w którym łaźnia i szopa.
 23. Połączenie murowane ze stajnią i szopą.
 24. Połączenie drewniane, w którym: spiżarnia, lodownia i wychodek.
 25. Studnia z pompą.
 26. Dom piętrowy murowany z antresolą za kurtyną 2 frontu Cytadeli.
 27. Połączenie drewniane piętrowe między budynkami 22 i 24, w którym są stajnie i szopa.
 28. Dom piętrowy murowany dla oficerów między cerkwią i Koszarami Aleksandrowskimi połączony z dwoma oficynami parterowymi, w jednej z nich - szopa i stajnia.
 29. Studnia z pompą.
 30. Stajnia murowana na 300 koni.
 31. Piętrowy murowany magazyn prowiantu ze sklepieniem nad piętrem.
 32. Arsenał piętrowy murowany ze sklepieniem
 33. Magazyn piętrowy murowany.
 34. Dwupiętrowy murowany magazyn prowiantu.

35. Magazyn prochu murowany w IV bastionie.
36. Magazyn prochu 5-go półbastionu, murowany.
37. Magazyn prochu murowany w 5-m półbastionie suszarnia piętrowa murowana zbudowana wg projektu Puternickiego.

Koszary Aleksandrowskie

38. Gmach główny, dwupiętrowy murowany z wieżą telegraficzną; podwórko jest podzielone czterema piętrowymi budowlami, związanymi z głównym gmachem.

Przy nim:

- 40-45 - 6 studni z pompami.
- 46-51 - 6 wychodków.
- 52-53, 803-808 - 8 wychodków.
- Naprzeciw Głównego gmachu na brzegu Wisły.
- 54-56 - Trzy budynki parterowe murowane dla cekhauszów.
57. Łaźnia parterowa murowana w pobliżu kaponiery szyi.
- 58-59 - 2 studnie z pompami przy łaźni. 821 - wychodek nad kanałem podziemnym za Bramą Iwanowską.
60. Pawilon I murowany, częściowo 1-piętrowy, częściowo 2-piętrowy.

Przy nim:

61. 64 - Dwa wychodki parterowe, drewniane.
65. Połączenie piętrowe murowane, w którym sklepik dzierżawcy jadłodajni.
66. 67. 68 - trzy studnie z pompami.
69. Dom murowany, częściowo jedno, częściowo - dwupiętrowy (Pawilon II).

Przy nim:

70. Łaźnia parterowa murowana.
71. Magazyn murowany.
72. Łącze drewniane dla składowania i przeprowadzenia sekcji ciał zmarłych.
73. Łączenie murowane dla składowania medykamentów i lodowni.
74. 75. 76 - Trzy studnie z pompami.
77. Dom piętrowy murowany (X Pawilon)

Przy nim:

78. Parterowy budynek murowany po bokach którego żelazne kraty.
79. 80 - Dwie studnie z pompami.
- Dwie czasowe szopy drewniane dla przechowywania prowiantu.
40. Budka drewniana dla wioślarzy.
111. Wiata drewniana dla łodzi, używanych dla przepłynięcia się przez Wisłę z Cytadeli do Fortu Śliwickiego.
12. Wiata drewniana dla przechowywania kanonierek.
13. Na placu przed koszarami Aleksandrowskimi znajduje się pomnik w Bogu spoczywającego Św. Pamięci Cesarza Aleksandra I.
5. Łaźnia drewniana za stokiem 4-go frontu Cytadeli.
- 86-89. 4 studnie z pompami.
- 90-91. 2 szopy na węgiel kamienny.
92. Wychodek za Bramą Michajłowską.
- 93 - 102. 10 budek, położonych na esplanadzie Cytadeli i Fortu Śliwickiego.
55. Kuźnia parterowa drewniana z warsztatami.
64. Warsztat laboratoryjny, drewniany w szyi Cytadeli, ogrodzony drewnianym płotem.

Przy nim:

65. Szopa drewniana dla przygotowania stopów i robienia kul.

66. Magazyn prochu drewniany, obłożony z góry i z boków ziemią.

67. Latryna nad dołem drewniana.

W Forcie Śliwickiego:

Szopa drewniana tymczasowa.

Szopa dla przechowywania prowiantu.

Kuchnia tymczasowa drewniana.

1. Wychodek

2. Studnia z pompą.

22. Wychodek przenośny

23. Przed koszarami obronnymi pomnik pułkownika Sztabu Generalnego - Śliwickiego.

II.

Przy czterech magazynach prochowych, znajdujących się przy budowach obronnych Cytadeli i Fortu Śliwickiego, a także dwóch, stojących osobno: na placu 4-go bastionu i za kurtyną 4-go frontu Cytadeli można umieścić do 28000 pudów prochu.

Oprócz tego, dla przechowania pocisków i prochu w kartuszach służy 6 piwnic, zbudowanych pod drogą wałową Cytadeli.

III.

W Arsenale Artyleryjskim w Cytadeli znajduje się:

armat 23-funtowych	- 47
armat 6-funtowych	- 8
armatnich 3 pudowych bomb	- 5
karonadowych 24-funtowych	- 28
jednorogowych 1-pudowych	- 7
żelaznych	
armatnich 36-funtowych	- 1
jednorogowych 1/2 pudowych	- 1
paszczy	- 13
trójnogów	- 5
podstaw pod moździerze	- 44
łoż moździerzowych:	
niewiańskich 1/2 pudowych	- 19
niewiańskich 6-funtowych	- 18
Ozdoby na ściany i różne	
przedmioty artyleryjskie.	
Strzelb piechoty	- 7628
karabinów	- 33
sztucerów	- 94
pistoletów	- 147
szabel	- 2208
gwardyjskich	- 168
saperskich i artyleryjskich	- 147
pałaszy	- 977

IV.

W Cytadeli i Forcie Śliwickiego, w dwóch basztach obronnych i w blokhauzach baterii ziemnej można rozlokować wojsk:

wg liczebności prycz	9106
wg objętości sześcienniej powietrza	8877

V.

W II Pawilonie Koszar Aleksandrowskich znajduje się oddział Aleksandrowski Warszawskiego szpitala wojskowego na 670 szeregowych i 13 oficerów.

VI.

Zapasy prowiantu w Cytadeli i Forcie Śliwickiego są obliczone na 47300 ludzi na 2 miesiące.

Wartość budynków i uzbrojenia Rubli srebrem

Budowle Cytadeli

	Rubli srebrem
1. Dzieła ze wszystkimi elementami obronnymi	1475074
2. Cerkiew	51674
Pomnik Cesarza Aleksandra I	14686
Dom oficerski za kurtyną I frontu	67449
Stajnia dla 300 koni	28154
Piętrowy magazyn prowiantowy	29238
Arsenał	38980
Szopa parkowa	38943
Magazyn prochu w III bastionie	31678
Magazyn prochu [za] kurtyną IV frontu	39666
Magazyn prochu na placu V półbastionu	20925
Suszarnia metodą Puternickiego	6825
Łażnia za stokiem 4 frontu	11576
2 kratkowe szopy, znajdujące się za stokiem 4 frontu	1686
Budka dla wiosłarzy i wiata dla łodzi	379
Dwie szopy drewniane dla przechowywania prowiantu	3000
10 budek dla stałych stróży	1347
Odtworzona studnia Królewska (zdrój)	2859
Budynki laboratoryjne	4068
Kuźnia z warsztatami	1381
Umocnienie tam brzegów Wisły	18984
Szopa parkowa odbudowana po pożarze 12 IV 1840 r.	34142
Sad przy szpitalu Aleksandrowskim	1000
Razem	1905721
Baszta obronna przed II bastionem	149099
Baszta obronna przed IV bastionem	158988
Bateria ziemna z blokhauzem przed 5-m półbastionem Cytadeli	9246
Budowa fortu Włodzimierza	
Razem	352334

Fortu Śliwickiego dzieła ze wszystkimi budowlami obronnymi	700450
Pomnik pułkownika Śliwickiego	7223
Szopa dla przechowywania prowiantu	384
	<hr/>
razem	708059

Ogólna wartość Budowli 2 966 144,84

Uwaga

Wartość budynków istniejących przed rozpoczęciem budowy Cytadeli nie jest znana.

Przy ubezpieczeniu tych budynków w dyrekcji Ubezpieczeń Królestwa Polskiego oceniono je w sposób następujący:

Dom komendanta - 16965 rsr.	16965 rsr.
Budowle żoliborskie 52106 rsr.	52106 rsr.
Dom generalski na placu II bastionu	22000 rsr.
Dom oficerski za kurtyną II frontu	9255 rsr.
Dom oficerski między cerkwią i koszarami Aleksandrowskimi	12682 rsr.
2-piętrowy magazyn prowiantowy w pobliżu bramy Iwanowskiej	2238 rsr.
Koszary Aleksandrowskie	370653
	<hr/>
Razem	486005

Uzbrojenie - krótkiego zasięgu z lawetami platformami i pociskami w Cytadeli	408513
Uzbrojenie długiego zasięgu z lawetami, platformami i innym w Cytadeli i Forcie Śliwickiego	788726
	<hr/>

Ogólna wartość uzbrojenia
krótkiego i długiego zasięgu stanowi 1197239

Na wykup i przebudowanie domów, znajdujących się pod Cytadelą, a także na remonty kapitalne i poprawki obiektów Cytadeli zostało wydane:

w roku:

1832 - 20676,30 rsr.
1833 - 64945,81
1834 - 83493,80
1935 - 68488,59
1936 - 66801,59
1837 - 38069,20
1838 - 38622,12
1839 - 40079,47

1840 - 33174,59
1841 - 31542,29
1842 - 29880,77
1843 - 28344,10
1844 - 40357,28
1845 - 54223,30
1846 - 33786,87
1847 - 31965,83
1848 - 39395,52
1849 - 53264,52
1850 - 68718,65
1851 - 69578,31

Na remonty i konserwację uzbrojenia Cytadeli i Fortu Śliwickiego wydano:

w roku	Rubli srebrem
1839	- 87,88
1840	- 115,23
1841	- 143,84
1842	- 222,68
1843	- 43,71
1844	- 581,68
1845	- 517,90
1846	- 746,60
1847	- 814,82
1848	- 882,40
1849	- 470,69
1850	- 818,48
1851	- 830,56

Słowniczek terminów fortyfikacyjnych*

Ambrazura - otwór strzelniczy

Bastion - dzieło fortyfikacyjne wznoszone na załamaniach obwałowania twierdzy w postaci 5-kątnego masywu ziemnego odzianego murem. Składa się z czoła - dwóch boków najbardziej wysuniętych w kierunku nieprzyjaciela, barków - boków stykających się z kurtyną, zwykle pod kątem 90° oraz szyi - otwartej podstawy pięcioboku, stanowiącej rodzaj zwężonego dojścia do dzieła. Stosowano również półbastiony - symetrycznie rozmieszczone po bokach bastionu, o kształcie połowy bastionu przeciętego wzdłuż osi symetrii, które razem z bastionem tworzyły koronę.

Baszta - zasadniczy element obrony twierdzy lub zamku w linii murów obronnych lub na narożach. W przypadku Cytadeli Warszawskiej - okrągła, murowana budowla położona na zewnątrz jej murów, stanowiąca razem z fortami wysuniętą linię obrony.

Bateria (działobitnia) - umocnienie służące jako stanowisko dla artylerii.

Blokhauz - mała budowla wewnątrz twierdzy służąca do obrony bliskiej w razie wdarcia się nieprzyjaciela do twierdzy.

Cekhauz - zbrojownia, arsenał.

Cokół - wysunięcie muru w miejscu, gdzie kończy się fundament.

Droga kryta - droga, najczęściej na zewnątrz fosy, służąca do obrony stoku.

Droga wałowa - droga biegnąca na wale, osłonięta od przedpola przedpiersiem.

Dzieło - element fortyfikacji mający określone zadanie, np. fort, działobitnia itp.

Esplanada - przestrzeń nie zabudowana przed fortyfikacjami, dająca dobry wgląd i odkryte pole ostrzału.

Flesz - rodzaj umocnienia, w którym pod kątem rozwartym ustawiono dwa ramiona, dwa nasypy ziemne; w zasadzie jest to fortyfikacja połowa.

Fort - samodzielne umocnienie fortyfikacji stałej niedużych rozmiarów; forty usytuowane są pierścieniowo wokół twierdzy i stanowią wysuniętą linię obrony.

Fosa - przeszkoda utrudniająca dostęp do fortyfikacji, w formie podłużnego wykopu.

Front - linia obronna, łącząca poszczególne części (dzieła) fortyfikacji.

Galeria minowa - korytarz podziemny wykopany pod murami twierdzy w celu założenia na jego końcu miny.

* Słowniczek opracowano w red. "NiP"

- Kaponiera** - wał tworzący zapasową komunikację osłoniętą przed ostrzałem nieprzyjaciela.
- Kazamata** - sklepiiony schron w fortyfikacji.
- Koronada** - rodzaj dzieła używanego do obrony twierdzy.
- Kurtyna** - część obwodu obronnego fortyfikacji w postaci wału lub muru, łącząca dwa bastiony.
- Kuweta** - rów z wodą na dnie fosy.
- Luneta** - dzieło fortyfikacyjne stanowiące szaniec o dwu czołach i dwu barkach nie zamkniętych od jednej strony.
- Magazyn parkowy** - magazyn sprzętu artyleryjskiego.
- Poligon** - teren przystosowany do przeprowadzania strzelań, ćwiczeń, prób i badań sprzętu bojowego.
- Przeciwskarpa** - omurowanie fosy od strony zewnętrznej.
- Przedpiersie** - osłona na wałach lub murach, ochraniająca strzelców przed pociskami nieprzyjaciela.
- Przedpole** - teren położony przed zajmowaną pozycją; w celu zwiększenia pola obserwacji i możliwości prowadzenia skutecznego ognia usuwa się zazwyczaj z przedpola zarośla, drzewa, pojedyncze budynki itp.
- Przyczółek mostowy** - dzieło osłaniające dostęp do mostu.
- Rawelin** - umocnienie o narysie dwuramiennika, umieszczone przed kurtyną, otoczone własną fosą połączoną z fosą główną.
- Redan** (dwuramiennik) - dzieło obronne w postaci dwóch ramion pod kątem 60°, skierowanych wierzchołkiem do nieprzyjaciela.
- Reduta** - samodzielne dzieło fortyfikacji polowej, rodzaj szańca o różnorodnym narysie. Reduty stanowiły zwykle pierwszą wysuniętą linię umocnień twierdzy, otoczone były wałem lub fosą.
- Rostwerk** - podwalina, na której położony jest fundament.
- Skarpa** - omurowanie fosy od strony bliższej murów twierdzy.
- Stok** - nasyp o łagodnym spadku, osłaniający znajdującą się na zewnątrz fosy drogę krytą, likwidujący wytwarzanie się martwych pól na przedpolu.
- Szaniec** - dzieło fortyfikacji polowej, budowla o różnym profilu i narysie, w zależności od którego nosi nazwę reduty, dwuramiennika, lunety; zasadniczymi elementami szańca są wał i fossa.
- Szyja** - patrz bastion.

Cytadela

Śród wielu rzeczy, które Niemcy z nabożeństwem przechowują po Moskalach, znajduje się Cytadela. Pierwiastkowo służyła ona za koszary. Ale rządy niemieckie tak się wkrótce dały we znaki ludności, że wywołały jej opór, Zaczęły się prześladowania polityczne, a wtedy użyto Cytadeli, jako miejsca, z którego uwięziony nie tak łatwo może się wydostać. W ostatnich czasach coraz to więcej towarzyszy dostaje się do Cytadeli, podajemy zatem jej opis i praktyczne wskazówki dla rodzin lub przyjaciół uwięzionych.

Więźniowie polityczni nie siedzą obecnie w X pawilonie, który przeznaczony jest, zdaje się, dla jeńców wojennych, ale w dawnym odwachu, bliżej położonym od bramy Konstantynowskiej, naprzeciwko bramy, która wiedzie do placu egzekucji. Polityczni są tam pomieszani z kryminalistami, co jak zobaczymy, fatalne pociąga za sobą skutki. Po wyroku więźniów zwykle nie trzymają w Cytadeli, są tam więc tylko ludzie, znajdujący się pod śledztwem.

Więzień, przybywający do Cytadeli, zostaje w kancelarii wpisany do ksiąg, przyczym odbierają mu pieniądze, zegarek, kosztowności, szczyryk itp., potem prowadzą go do kąpieli (gorący prysznic), a ubranie jego i bielizna idą do dezynfekcji. Jest to rzecz bardzo pożądana, gdyż w ten sposób do celi dostaje się człowiek, pozbawiony zupełnie robactwa. Ale, jak zwykle u Niemców, to zarządzenie korzystne spaskudzone zostaje w wykonaniu. Kąpiel trwa kwadrans, a dezynfekcja ubrania dwie godziny; otóż te 1 3/4 więzień musi przepędzić nago w celi, do której w dodatku idzie po zimnej, kamiennej podłodze. A po tym wyczekaniu się, prowadzą go do pokoju, gdzie jego wydezynfekowana bielizna leży na brudnej, zaplutej i zabłoconej podłodze!

Wtedy następuje drugi akt: ubieranie się. Więźniowi odebrane zostaje własne ubranie; dostaje on kitel więzienny oraz własną lub więzienną bieliznę. Jest to oburzająca gwałt, szczególnie w zastosowaniu do politycznych. Za ubraniem więziennym idzie bowiem odpowiednie traktowanie więźnia przez kluczników, żołnierzy itp.

W dodatku jest ono w zimie zupełnie niewystarczające i jednakowe w celi, jak i na dworze.

Więźniowie siedzą w celach po dwóch. Cele są małe (około 30 metrów sześciennych) i bardzo zimne: opalają je raz na 5-10 dni.

Z okien i drzwi wieje fatalnie. Śpi się na siennikach niemożliwie brudnych, zwykle pełnych robactwa (pchły i wszy), pod brudnymi derkami, bez prześcieradeł i bez poduszek. Ale tę brudną derkę trzeba rano elegancko ułożyć, a podłogę, po której skaczą pchły, codziennie rano wytrzeć do czysta. Na tym właśnie polega specyficzna "czystość" więzień niemieckich.

Ale najskandaliczniesze jest jedzenie. W południe dostaje się miskę wody gorącej z 5-6 łutami jarzyny (brukiew, marchew, kapusta lub buraki), siekanej drobno, oraz garść kartofli w łupinach, częściowo zgniłych. Wieczorem też miska wody z 2 2/3 łutami kaszy (15 fun. na 130 osób) i rano znowu woda, tym razem tylko z odrobiną mąki i soli. Chleba 8 łutów (1/4 funta) na dzień. Tłuszczów żadnych, mięsa żadnego. W niedzielę zamiast buraków - kasza w małej ilości. W wielkie święta (Boże Narodzenie) kasza perłowa. Jednym słowem, więzień jest dosłownie morzony głodem i po kilku miesiącach może pójść na tamten świat, jeżeli nikt mu jedzenia nie przysyła.

Obchodzenie się bardzo brutalne. Dozorcy (żołnierze, zwykle Poznańscy) mówią do więźniów "Ty" (jest to skutek noszenia przez więźnia kitla więziennego), wrzeszczą na nich, szarpią ich, nawet niekiedy biją.

Książek nie dostaje się wcale, co jest bezmyślnym i drapieżnym znęcaniem się nad więźniem.

Jedzenie z domu dostawać można, bieliznę również, ale odsyłać jej nie wolno, trzeba ją zatyć samemu prać w miednicy.

Dawne "pukanie" nie jest w użyciu, gdyż polityczni są pomieszani z kryminalistami.

Co pewien czas władze rozstrzelują kryminalistów i szpiegów. Takim skazanym daje się przed egzekucją, jakby na urągowisko, podwójną porcję, to znaczy 16 łutów chleba i dwa kubły gorącej wody! Rozstrzeliwanie słychać (o godz. 8-ej rano).

Jednym słowem, warunki są daleko gorsze, niż za czasów rosyjskich, kiedy przynajmniej karmiono i pozwalano czytać.

Wskazówki są zaś następujące:

Trzeba koniecznie przysyłać więźniowi jedzenie; inaczej umrze z głodu lub straci zdrowie. Minimalnie należy posyłać 8-12 funt. chleba na tydzień i 1/4 funt. masła, szmalcu lub słoniny, a jeszcze lepiej jednego i drugiego. Do tego można dodać trochę cukierków, kilka cebul (które chronią od skorbutu), trochę powideł, jabłek itp.

Posyłkę niesie się do sądu wojennego na pl. Saski, we wtorek i piątek od 4-5 godz.; należy ją porządnie obwinąć w papier i obwiązać sznurkiem. Na pakiecie napisać imię i nazwisko więźnia.

Przysyłać często, 2 razy na tydzień, bo to utrzymuje więźnia w dobrym na stroju.

Do jedzenia dodać: 1) parę ciepłych kamizelek lub koszulek, gatki i skarpetki do zmiany, parę chustek do nosa; 2) parę ścierek do wycierania podłogi, zastępowania ręcznika itp. 3) kawałek mydła co pewien czas; 4) trochę cukru i herbaty albo choć kawy żytniej lub cykorji.

Prezentowany niżej dokument (przechowywany w AAN, zespół Cytadela, 34/IV-3, poz. nr 3) jest świadectwem pomysłów, jakie władze PRL w okresie stalinowskim wysuwały pod adresem Cytadeli Warszawskiej. Zawarty w nim projekt propagandowo-ideologicznego wykorzystania Cytadeli przypomina przenoszone wówczas żywcem na grunt polski wzorce sowieckie [red.].

Notatka w sprawie rekonstrukcji Cytadeli Warszawskiej

Stan obecny

Centralnym punktem Cytadeli jest zachowana Brama Straceń z murami po obu stronach i stok, na którym znajdują się 2 rzędy kamiennych krzyży, oszklona gablota z resztkami karetki więziennej i szubienicy. Na murze znajdują się tablice z nazwiskami niektórych rozstrzelanych pod Cytadelą. Cała ta część została zrekonstruowana przez piłsudczyznę i wyraźnie wypacza rewolucyjne tradycje tego miejsca: nazwiska na tablicach odpowiednio dobrane przez obóz piłsudczykowski, na czołowe miejsce wybijają się symboliczne kamienne krzyże (ciał rozstrzelanych w tym miejscu nie pochowano). Należy stwierdzić, że całość rozwiązania architektoniczno-przestrzennego jest niewłaściwa: skarpa i schody obcinają widok z autostrady na Bramę Straceń, gablota z resztkami szubienicy i karetki jest szpetna, zazielenienie nieodpowiednie i bardzo zaniedbane.

Teren Cytadeli zajęty jest przez wojsko. Z obiektów historycznych zachowany jest częściowo X Pawilon, który wielokrotnie ulegał przebudowom. W 2-ch celach pawilonu znajdują się na ścianach pamiątkowe tablice Traugutta i Okrzei pochodzące z okresu międzywojennego. X Pawilon wykorzystany jest przez wojsko jako budynek administracyjny. Ponadto na terenie Cytadeli znajduje się kilka budynków nieprzedstawiających wartości zabytkowej. Wg otrzymanych informacji w podziemiach Cytadeli mają się znajdować lochy z resztkami zwłok i narzędzi tortur.

Na płn. stoku Cytadeli znajduje się w miejscu stracenia Hibnera, Kniewskiego, Rutkowskiego park z pomnikiem.

Wnioski

Jako miejsce cierpień i kaźni bojowników o wolność i socjalizm, jedyne tego rodzaju miejsce w kraju - Cytadela Warszawska powinna stać się pomnikiem rewolucji dostępnym dla szerokich mas.

Na Cytadeli stanąć powinno Muzeum Rewolucji, z X Pawilonem jako aneksem. W muzeum znaleźć się powinny pamiątki i dokumenty walki kilku pokoleń.

X Pawilonowi należy przywrócić dawny wygląd. W szczególności należy odtworzyć: kancelarię inspektora więzienia, gdzie przyprawiano aresztanta, salę badań, salę widzeń, "śmiertelny korytarz" i salę 47 (salę śmierci za carskich czasów).

(Takich cel "śmiertelnych" było zresztą na tym korytarzu siedem), oraz następujące cele: Księdza Ściegiennego, Jarosława Dąbrowskiego, Traugutta, Proletariaczyków, Kasprzaka, Marchlewskiego, Dzierżyńskiego, Okrzei, Barona, Montwił-Mireckiego, Stróżeckiego, Sachsa, Warskiego (?), Purmana, Hibnera, Kniewskiego i Rutkowskiego. Wymienione cele winny otrzymać swój dawny sprzęt.

Na pozostałym terenie Cytadeli należy urządzić park, któremu proponuje się nadać imię Feliksa Dzierżyńskiego. W parku stanąć powinny pomniki-posągi najbardziej zasłużonych rewolucjonistów polskich (ewentualnie aleja zasłużonych). W centralnym miejscu stanąć winien Pomnik Rewolucji akcentujący zwycięstwo osiągnięte dzięki pomocy Związku Radzieckiego.

W południowej części parku należy przewidzieć wybudowanie pawilonów muzealno-wystawowych.

Należy zachować Bramę Straceń oraz płn. wschodnią część murów jako związanych z ostatnią drogą straceńców. Nie przewiduje się konieczności zachowania w całości pozostałej części murów. Tablice na murze przy Bramie Straceń należy zastąpić nowymi, umieszczając na nich nazwiska ustalone zgodnie z tradycjami ruchu szczerze rewolucyjnego]. Nazwiska na tablicach nie powinny się ograniczać do straconych na Cytadeli i powinny objąć także komunistów zamordowanych przez sanację w różnych częściach kraju. Nad tablicami umieścić wielki napis "Chwała bojownikom o Polskę Socjalistyczną".

Znajdujące się w gablotce pamiątki przenieść do muzeum. Należy tak przebudować skarpe, ażeby usunięcie krzyży (i tak tylko symbolicznych) nie budziło zastrzeżeń w społeczeństwie. Nowe rozwiązanie skarpy powinno odsłonić widok na Bramę Straceń.

Park urządzony wokół miejsca stracenia Hibnera, Kniewskiego i Rutkowskiego należy dowiązać do terenu parku na Cytadeli. Nad pomnikiem straconych na skarpie od strony Cytadeli znajdzie się odpowiedni akcent wskazujący na pomnik.

Teren Cytadeli, Brama Straceń i stoki, miejsce stracenia Hibnera, Kniewskiego i Rutkowskiego stanowią jedną całość.

Do założenia urbanistycznego włączony będzie kopiec z gruzu na płn. od Cytadeli u wylotu ul. Krasińskiego, na którym stanie ewentualnie akcent wysokościowy, z którego roztaczałby się widok na całą Warszawę.

Wnioski organizacyjne

Pieczę nad wykonaniem uchwały powierzyć Wydziałowi Propagandy i Historii Partii K.C.

Wydział Historii Partii przystąpi do zebrania i opracowania dokumentacji historycznej.

Wykonanie uchwały zlecić Prezydium Stołecznej Rady Narodowej. Stołeczna Rada Narodowa ogłosi zamknięty konkurs na urbanistyczny i architektoniczny projekt rekonstrukcji Cytadeli. W skład Sądu Konkursowego z ramienia KC wejdą Ustalić termin ogłoszenia wyników konkursu na 15.I.1951 r.

Polecić Min. Budownictwa wyznaczyć przedsiębiorstwo realizujące budowę. Nadzór nad robotami obejmie wojsko.

Z Funduszy Prezesa Rady Ministrów przeznaczyć na realizację 1-szego etapu rekonstrukcji - 200 milionów złotych.

Warszawa, dnia 5.10.1950 r.